

MISK'I RURUKUNA

UYWAYMANTA

Misk'i rurukunaqa mikhusqanchiktam hunt'apanku

taree

Misk'i Rurukuna uywaymanta sutichasqa qillqasqa mayt'uqa "Niraq niraq kawsaypi yachaykunamanta" kallpachaypim Qusqu suyupi paqarimun. Tarea Asociación de Publicaciones Educativas sutiyuq huñusqam Noruega Mama Llaqtamantaraq Hei Verdenpa yanapakuyinwan paqarichimun.

May llaqtakunapichus qhichwa simitaqa qhari warmi irqichakunapas, tayta mamankupas, huk ayllunkunapas rimayninkupi kawsachichkankuraq chaykunapaqmi kay mayt'uqa paqarimun. Chayraykutaqmi qhari warmi wawakunapas, tayta mamankupas, huk ayllunkunapas kay qillqasqa mayt'utaqa ñawinchanankupunitaq; kaqtaq qhari warmi yachachikunapas, qhichwa simi rimaq runakunapas, kay Perú Mama Llaqtap hatunkaray simin yachay munaq llapan runakunapas kay qillqasqataqa apaykachanankupunim.

Kay qillqasqaqa Qusqu Suyupi iskay simipi, iskay kawsaypi yachachinakuymanta yuyasqakuna hunt'akunantam yanapayta munan; chayraykutaqmi runa siminchiktapas, runap yachaynintapas, kawsaynintapas kallpachantaq, chay simi apaykachakunantapas mañakullantaq.

Llamk'amuqkuna:

Paqarichiq: Nonato Rufino Chuquimamani Valer, Ingrid Guzmán Sota

Willakuqkuna (Yachaqkuna): Irma Alosilla Morales, María Blanco Saire, Kati Leonisa Chuquimamani Torres, Guillermo Huilca Zavaleta, Genoveva Letona Quiwi, Efraín Valer

Tapukuq, uyarimuq, qillqaqkuna: Pascual Acurio Villena, Carmen Gladis Alosilla Morales, Ernestina Villena Letona

Yachachikunawan yachakuqkunawan chaninchaq: Enrique Riveros Yábar

Siq'isqakuna ruraq: José Manuel Cusipaucar Vilca, Marleni Pacheco Huañac (8, 9 uyakunapi), Saúl Ponce Valdivia

Fotokuna hurquq: Carmen Gladis Alosilla Morales (18, 19, 21, 24, 25, 26, 35, 36, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 50, 51, 54, 55, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 71, 75, 76 uyakunapi), Nonato Rufino Chuquimamani Valer (7, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 22, 23, 27, 28, 30, 37, 40, 48, 49, 52, 53, 56, 57, 58, 62, 63, 67, 68, 72, 73, 74 uyakunapi) Enrique Riveros Yábar

Ñit'inapaq wakichikuna: Saqra Comunicaciones y Cultura S.A.C.

Qillqasqa ñit'imuq wasi: Tarea Asociación de Publicaciones Educativas. Parque Osos 161, Pueblo Libre.

Qallariypi ñit'iyin: 100 qillqasqa mayt'ukuna
Rimaq llaqtamanta 2015 watapi kantaray killapi

BIBLIOTECA NACIONAL DEL PERÚpi 2015 watapi 14016 yupayniyuq waqaychasqa.
ISBN: 978-9972-235-56-6 yupayniyuq.

Kay ñit'isqamanta:

© **Tarea Asociación de Publicaciones Educativas**
Parque Osos 161, Pueblo Libre. Lima 21, Perú
Waqyanankuna: (511) 424 0997. Fax: (511) 332 7404
Chaskinan: tarea@tarea.pe
Willakuq uyan: www.tarea.org.pe

Kay qillqasqamanta phatmallantapas, llapantapas apaykachayta munaspaqa, rurallawaqmi; ichaqa churanaykitaqmi maymanta hurqusqaykitaqa.

Kay qillqasqapi rikhuriq yuyaykunaqa manam rurachikunap yuyayninpunichu, aswanpas qillqaqkunaptam.

Brot
für die Welt

Kay ukhupi

- 5 QALLARIY SIMI
- 7 ¿Imataq misk'i rururi?
- 8 Manku misk'i ruruwan watantin
- 10 Mikhuykunap chanin kasqan
- 11 Llamk'anakuna
- 14 ¿Hakuchu misk'i rurukunata qhaturqamusunchik? Pukllay
- 18 Naranhamanta
- 20 K'usillumantawan naranhamantawan
- 21 Pacha Mamamantawan kimsantin wawqikunamantawan
- 23 Naranhaqa kay unquykunapaqmi hampi
- 24 Naranhamanta turta
- 25 Mantarinamanta
- 27 Mantarinap hampikuynin
- 29 Mantarina rurup qaranqa kansirpaqsi hampi kanman
- 31 ¿Imaraykutaq sapa p'unchaw kimsa kuti mikhunchik?
- 32 Misk'i limamanta
- 34 Misk'i limacháy
- 35 Misk'i limaqa kaykunapim yanapawanchik
- 37 PIÑAYUQ HATUN CHIWCHI KANKASQA
- 38 Papayamanta
- 39 Papaya qaywisqa
- 40 Chukchaykichu pisiyan? ¡Ama llakikuychu!
- 41 Papayamanta sankhu misk'i
- 42 Piñamanta
- 44 Piñamanta aqha ruray
- 46 Piña qaywisqa
- 47 Palltaymanta
- 48 Sunqunchasqa palltay wayk'uy

- 49 ¿imapaqtaq palltaypa rurunri hampi?
50 PALLTAY RURU ÑATUSQA (q'api) wayk'uy
51 Latanusmanta chiqap willakuy
52 Latanusri, ¿imakunapaqtaq allin?
54 Misk'i rurukuna wakichisqa
55 Latanus ch'aqi wayk'uy
56 Mankumanta
58 Mankumantawan naranhamantawan qaywisqa
59 Mankumanta misk'i t'impu wayk'usqa
60 Mankumanta qaywisqa ruray
61 Mankumanta sankhu misk'i wayk'uy
62 Masasampamanta
64 Masasampamanta pastil wayk'uy
65 MASASAMPAMANTA QAYWISQA
66 Paqaymanta
68 Paqay misk'i ruru uywaymanta
69 Mikhuykunamantawan runakunamantawan
71 Rukmamanta kimsa lichiyuq turta
72 RUKMA: Kuniraya Wiraquchamantawan
kawillakamantawan iñiy
75 Llapanchikpas hampim kanchik
77 Llamk'aq masiykuna (yarawi)
78 Misk'i rurumanta rimaspa musuq
simikuna
79 Qhipa uyanpa ukhun: Kukap chanin, misk'i rurukunap
chanin tupanachisqa

QALLARIY SIMI

Kay Perú Mama llaqtapiqa mana ancha tarikunchu ñawpa hampina wasikuna. Manataqmi chaykunamantaqa rimakunpaschu. Rikukun, rimakun pukarakunamanta, chakakunamanta, qullqakunamanta, pata patakunamanta, quchakunamanta, waru warukunamanta, awaykunamanta, sañu mankakunamanta, quri qhuyakunamanta, qullqi qhuyakunamanta, saramanta, kinuwamanta, papamanta, quwimanta, llamamanta, wik'uñamanta; ichaqa manataqmi pirqasqakuna ukhupi hampina wasikunamanta uyarikunpaschu, rikukunpaschu.

Chayri, ¿imaraykutaq kanman karqan?

Inkakunaqa pisitapascha ari unqunkuman karqan.

¿Imaraykutaq pisitari unqunkuman karqan?

Inkakunaqa allinta ari mikhuq kasqaku. ¿Achkata? Manapascha ari, ichaqa chanintataq, allin wakichisqatataq, hap'ikuq niraq niraq mikhuykunatataq.

Chanin mikhusqankutari, ¿maymantataq yachanchik?

Ñawpa machu payakunap tullunkunapas, uma tullunkunapas kachkanraqmi, chaypim kirukunaqa hunt'asqa rikukun; kay p'unchaw

runakunap kirunqa
wawamantaraqmi
muchharqakapun, chayri,
¿imaraykutaq? Kunan qhipa
wiñaykunaqa mana ari
allintañachu mikhunchik,
chayraykutaqmi kirupas hut'u,
ukhunchikpas sinchita unqun.
Chayri, ¿imataq rurana kanqa?
Ñawpa machunchikkunap
mikhusqanman, ñawpa
awichanchikkunap
wayk'usqanman ari kutinanchik.
Paykunap ñawpaq mikhusqanta

mikhunanchik, ichaqa musuq
mikhuykunawan wakichispa,
chaywanmi allin kawsaytaqa
tarisunchik.

Ñawinchachkankim huk
qillqasqata; chaykunaqa
qanchismi, anti
llaqtakunamanta:
kinuwamanta, saramanta,
papamanta; yunkamantataq:
kukamanta, rumumanta,
kaphiyamanta, kaqtaq misk'i
rurukunamantapas. Kaypiqa
yunkatawan, antitawan ari
mikhuyninpi huñusunchik;
chaymantataq iskay kallpayuq
kasunchik.

Kallpayuq kananchikpaqpas,
unquykunamanta
amachakunanchikpaqpas kay
qillqasqakunata ñawinchayta
qallarisunchik; yuyay
qarakusqanta umanchikpi
hap'ispa wayk'ukusunchik.

¿Imataq misk'i rururi?

Misk'i rurukunaqa sach'akunapim puqun. Muhunmanta ch'ichimun, wiñan, rurun, chaymantataq huk kawsaqkunahina wañupullantaq. Qusqu suyupi wiñaq misk'i rurukunaqa kaykunam: naranha, mantarina, misk'i lima, latanus, piña, palltay, manku, rukma, paqay, masasampa, papayapas, hukkunapas. Kaykunaqa sach'akunam, puqusqa ruruchantaqmi mikhuna, misk'itaq kampas. Chay rurun ukhupim muhuchanpas puqullantaq.

Kay rimasqanchik misk'i rurukunaqa yunkakunallapim wiñan. Chay allpakunaqa ancha q'uñim, apitaq kanpas. Chay allpakunapiqa manam qasataqa riqsinkuchu. Chay q'uñi allpakunaqa kanmanmi 2 500 thatkiykama mama quchap wichayninman.

Misk'i rurukunari, ¿imapaqtaq allin?

Misk'i rurukunaqa mikhuna riki; chayqa yarqayninchik atiq, ichaqa llapanpas hampim kallasqataq. Chay rurukunataqa allin puqusqatam mikhuna kasqa. Hankullatapas, wayk'usqatapas mikhullasunmanmi. Allin tupachisqaqa unquykunamantapas ukhunchikta hark'anmi. Latanus rurutaqa t'impuchispapas, thiqtispapas, hak'upipas, hankullatapas mikhullasunmanmi. Hankutaqa khachusppapas, qaywisqatapas, aqhata ruraspapas upyakusqam.

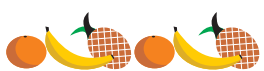
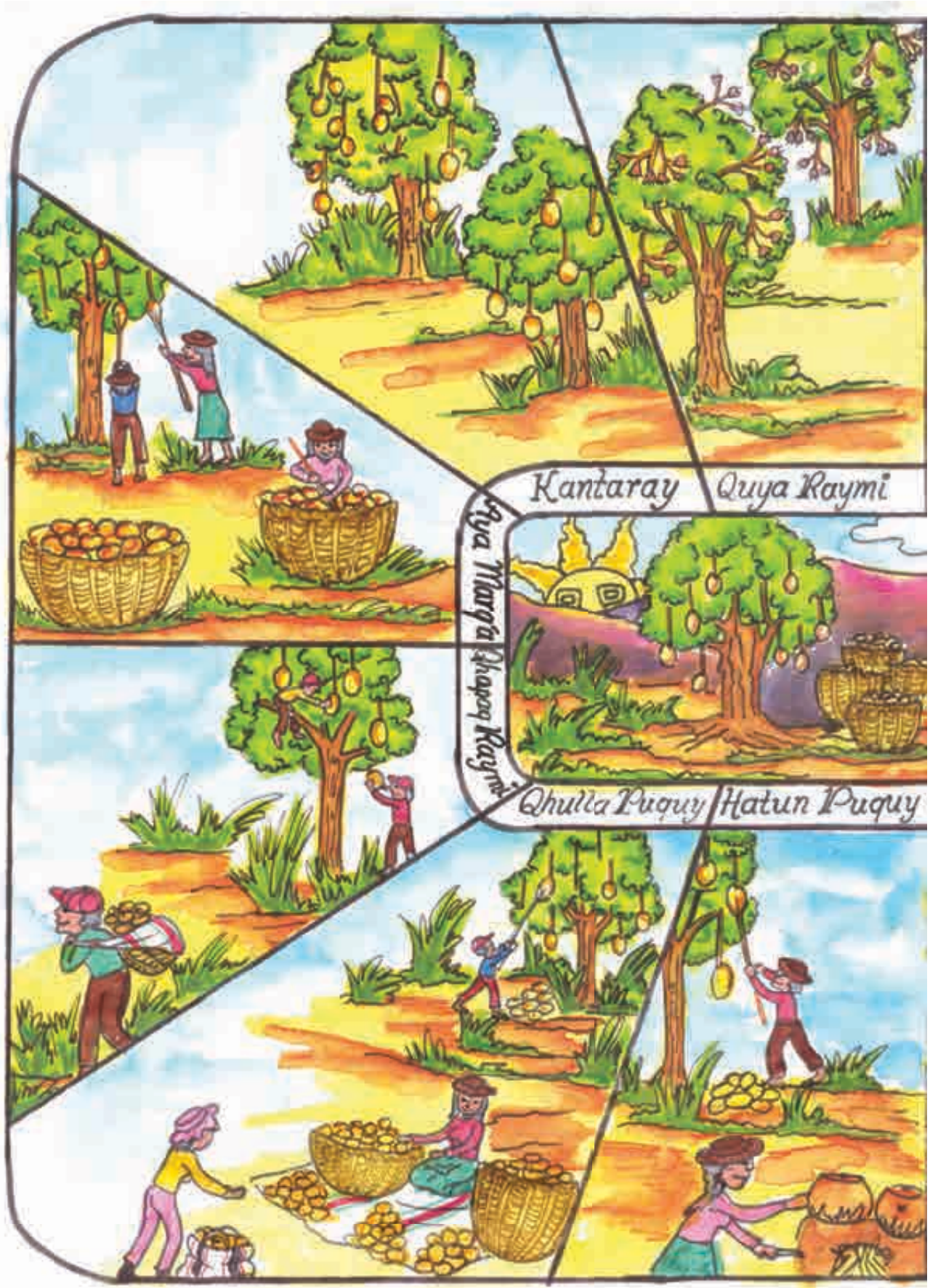
Misk'i rurukunallata mikhuspaqa manapascha allinchi kasunman, ichaqa huk mikhuykuna hunt'apanapaqqa may ancha allinpunim kasqa. Chayraykum kay yunkanchikkunapi wiñaq misk'i rurukunataqa mikhunanchikpunim, chaymi ukhunchikpas unquykunamanta hark'akunqa. Kay misk'i ruru puquchiq sach'akunatapas uywananchikpunim; ruruntataqmi wawakunapas, waynakunapas, tayta mamakunapas, yuyaq runakunapas mikhunanpunim kasqa.

Misk'i rurukunaqa manam mikhunallachu kasqa, chaykunaqa unquykunamantapas ukhunchikta amachasqam.

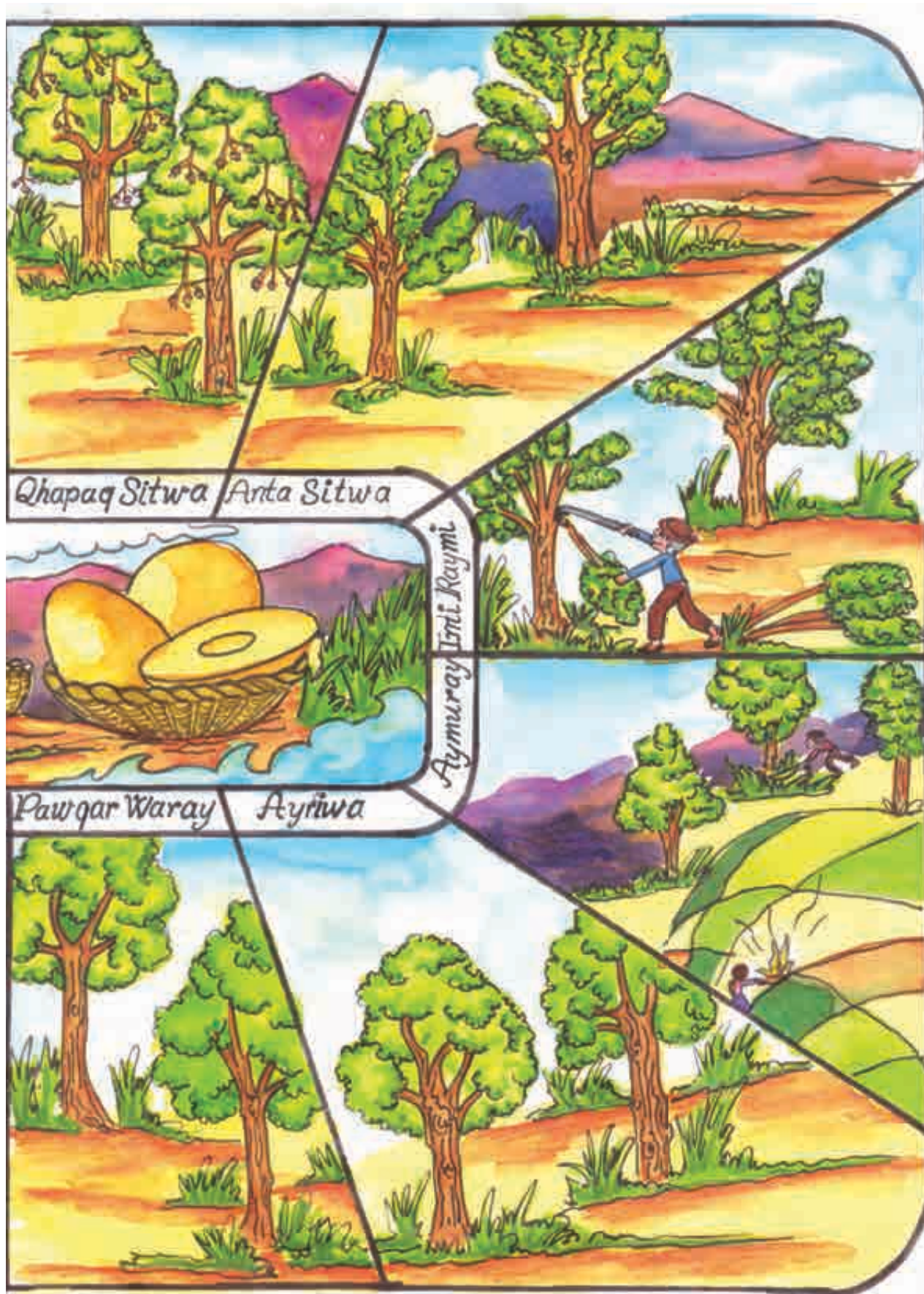
- Llaqtaykipipas, aylluykipipas, ¿mayqan misk'i rurukunatam riqsinkichik?
- ¿Mayqankunatam uywankichik?
- ¿Mayqankunatam mikhunkichik? ¿Imaraykutaq chayri?

Manku misk'i ru

Uywa

ruwan watantin nakuy

Mikhuykunap chanin kasqan

10

Ñawpaqqa yaqa riqsisqanchik rurukunallata ari mikhusqanchik, kunanñataqmi karu llaqtakunamanta apamusqa mikhuykunatapas rantillanchiktaq. Chaqrusqa mikhuykuna apaykachayqa allinmi, chaywanmi ukhunchikqa allin kallpachasqataq, hunt'asqa kallpachasqataq kanqa. Allin wakichisqa mikhuykunaqa unquykunamantapas ukhunchikta hark'anmi.

Ñawpaqmantaraq llaqtanchikkunapiqa yaqa kikin mikhuykunallata ari niraq niraqta wayk'uspa mikhusqanchik. Sara Mamataqa chuqllu t'impupi, lawapi, mut'ipi, hamk'api, chayrupi, humint'api, aqhapi, hukkunapi ima mikhunchik; kunan qhipakunaqa saratapas imaymanapi mikhullanchiktaq, kanmanmi apipi, p'asanqallapi (manápi), hukkunapipas. Saratapas huk rurukunatapas imapipas mikhullasunchik, chayqa kachun kallpayuq kananchikpaq, kaqtaq unquykunamanta amachawananchikpaq.

Sapanka allpapipas chay kikin allpapi ruruq mikhuykunatapuni mikhunanchik, chaymi unquykunamantaqa ukhunchikta hark'anqa. Kinuwatapas q'umirpiraq raphichankunata mikhukun, chaymantaqa qhulla chuklluchantapas mikhukullantaq; aswanqa lawapi, p'isqipi, k'ispiñupi, kaltupi, apipi ima mikhukullantaq, aqhatapas rurakunmi. ¿Imaraykutaq chay mikhuykunatari qunqapuchkanchik? Yaqachus qilla kaymanta kanman. ¿Icha sasachaspachu?

Kinuwa huqariyqa tumpa sasa. P'isqipaqqas sarunaraq, wayrachinaraq, mayllanaraq. Lawapaqqa harwinaraq, thullkinaraq, wayrachinaraq, qhunanaq chaymantaraq wayk'una. Ichaqa chay mikhuyqa tullunchiktapas, kirunchiktapas allin ch'ilatam uywaq, iskuyuqqa aswanraq kanpas.

Ichaqa uywasqanchik mikhuykunapuni allintaqa hap'iwanichik, wiksanchiktapas allinta hunt'an. Chakranchikmantapuni mikhunanchikqa.

Llamk'anakuna

KHITUCHI. Ñuqaqa huch'uychalla kaspapas, uywaqniywanpunim may chakratapas rini. Ñuqam makin kani. Manaraq tarpuypipas allpata pichaspa yanapakuni, tarpuypiñaqa muhu churanapaq t'uquta rurani, chay qhipamanqa qurawan maqanakuspa musuq yurata allpanchasaq, ¿chayllachu llamk'anay kanman? Mana, ruru allaypipas, ruru huqariypipas ñuqapunim ñawpaqtaqa llamk'ani.

CURBO. Sinqachaymi q'illaymanta, chupachaytaq k'ullumanta. Sinqayqa ñawch'illana machu sach'akuna wit'urparinaypaqpas, k'allmakuna kuchurparinaypaqpas.

PIKU. Ñuqaqa iskay sinqachayuqmi kani. Hukwanmi imatapas takaspa q'allarparini, ch'ampatapas hurquni; hukkaq sinqaywanñataqmi sinchi kawsaykunata t'uqurparini, allarparini. Uywaqniyqa munasqan sinqaywanmi imatapas takan, chaymantaqa imapas manañam huchaychu.

MACHITI. Ñuqaqa supay manchanam kani. Uywaqniyqa ñuqatapunim may purinanpaqpas aysarikuwan. May maypiqa aysallawan, huk kutikunapiqa rikranpim q'ipiwani. Ima ruraypipas, ima llakipipas ñuqaraqpunim uywaqniytaqa amachani; llamk'aypipas, mankuriyaypipas uywaqniytaqa yanapanipunim.

BARRETILLA. Ukhuyqa q'illaymantakama, chayraykutaq sinchipuni kani. Llamk'aypiqa manam pipas atipawanmanchu. Ñuqaqa qaqtapas hutk'unim, chaymi uywaqniytaqa chakra ruraypi yanapani.

ISANKA. Ñuqaqa suqusmantaña kaspapas, p'ispitamantaña kaspapas uywaqniyqa ñuqata aysarikuspapuni ima huqariqpas rin. Ñuqaqa ima ruru pallasqantapas mikhuni, mikhuni, mikhuni, wiksaytaq mana hunt'anchu; wiksay hunt'aptinñataq uywaqniyqa q'ipiwapas, carropipas karu llaqtakunaman apawan. Chay purisqaypim wiksayqa ch'usaqyan. Ñuqaqa ancha munasqam kani.

Q'IPIRINA. Ñuqaqa sinchikunatapas apanim. Ukhuyqa q'aytumantapas, utkumantapas, siq'amantapas kallanmi. Uywaqniytaqa ñuqam allintaqa yanapani. Mast'arpariwanku, chaypitaq chaskini musuq rurukunatapas, huk kawsaykunatapas. Hunt'arquptiyqa wataykusparaqmi uywaqniypas, huk munakuqniykunapas q'ipiwanku. Chaymi "munakuwankupuni" nini.

CH'ULLU – PALLANA. Ñuqa mana kaptiyri, ¿imatataq llikllapas, isankapas apankuman? Uywaqniypas, ¿imatataq mikhunman? Ñuqa ari aswan sasa llamk'anakunataqa rurani. Mana taripanamanta rurukunata hurqumuni, kichkakunawan allachikuspa mikhunataqa uywaqniypaq pisi pisillamantapas apamunipuni. Chaymi llamk'ayqa, imapas pukllaymi.

WASKHA. Ñuqa sayayqa manam pipas kanchu. Hatun kaspaymi uywaqniytapas watasqata manku sach'api yanapani; mana kaptiyqa urmaykuspam wañunman. Ukhuyqa millwamantapas, ch'awarmantapas, paqpamantapas, lastikumantapas kallantaqmi. Wakinqa uywapipas t'iqikuspa rurukunata wasiman

¿Hakuchu misk'i rurukunata qhaturqamusunchik? Pukllay

Kamachikuykuna

14

Pukllanapaqqa rantinchikkunapas, tusuq puchkapas, ñanpas kanan:

Muhucha 1

Muhucha 2

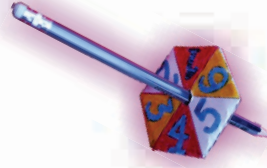
Ruru

Tullucha

yupayniyuq puchkacha

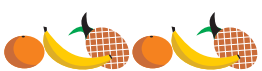
ñan

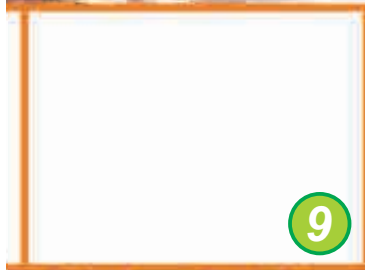
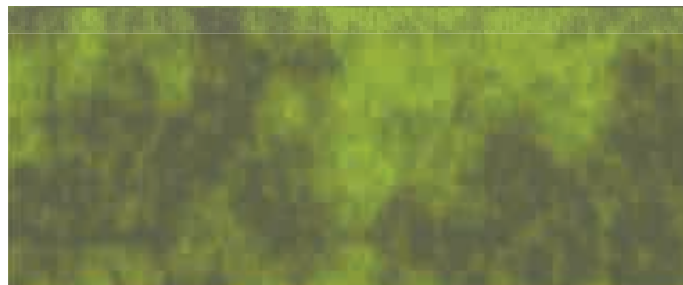
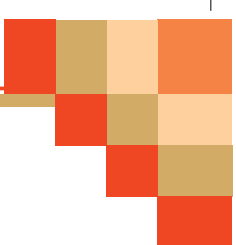

2. Kimsamantapas, tawamantapas wawakuna huñunakuspa pukllasunchik.
3. Llimp'isqa ñanpi Killa Pampa yunkamanta qallarispayupayniyuq puchkata mit'api tusuchisunchik, puchkap q'imikusqan yupaytataq rantinchik pukllanata purichisunchik.
4. Pukllaspa purisqanchikpi kay yupaykunaman chayaspataq kamachikusqanta hunt'asunchik:
  - (1) Qillakuspa puriyta qallarinki. 3 pukllayta kikinpi samay, naranhaykita pallasuy.
  - (3) Rukma q'ipiykita qunqakamusqanki. 2man kutiy, rinriykitataq aysarikuy.

- (5) Allin yuyaypim richkanki. 10man ñawpay, papayatapas, mankutapas qhatumuchkankiña.
- (6) Allin kallpawanmi richkanki. 12man ñawpay, mankuta rakimuchkankiña.
- (8) Puriyta qallarispa mana k'intukamusqankichu, Apu Willka Wiqipi rití hark'aykusunki. 3 pukllayta kikinpi samay.
- (11) Ullantay Tampupi raymi kasqa, misk'i ruru apasqaykita llapallanta qhaturqunki. 17man ñawpay.
- (13) Pisi p'achallayuq hamusqanki chhulli hap'irqusqasunki, latanus apamusqaykipas yanayarqun. P'acha rantikuqpas, hampichikuqpas Killa Pampaman kutiy.
- (16) Manku ruru apanaykipaq SENAS Aman mana risqankichu. Killa Pampaman Kutiy.
- (18) Qusqupi Corpus raymi kasqa llapan misk'i ruru apasqaykita runakunapas, gringokunapas rantisunki. 20man riy, atipanki.
- (19) Yanatili yunkamantapas, Puertomantapas achka misk'i ruruta Qusquman apasqaku; rantiq mana kanchu. San Pablo llaqtaykimanta wakmanta misk'i ruruta apamuy. 7man kutiy.

Naranhamanta

Naranha musuq mallkiri, ¿mayhinatataq paqarin?

18

Hatun muhukunata akllaspa muk'i allpayuq baldepi nukayku. Huk yuku sayaytaña wiñarimuptinqa allpaman churamuyku.

Naranhatapas, mantarinatapas kikillantam rurayku. 2 killayuq, 3 killayuq kaptin allpap ayaqinkunapi 2 yuku ukhuta aspispa musuq yurachataqa mallkiyku. Kay musuq yuracha churasqaykuqa 7, 8 watamantaqa ña rurunña mikhunapaq. Qallariypi rurusqantaqa tarpuqraqpuni mikhun, chayqa mana qhatunapaqchu. Chay qhipamanqa watapi huk kuti rurunkunata pallana.

Naranha mallkiqa watan watan ruruspa 25 watatapas, 30 watatapas kawsanmi, chayqa allin rikusqa kaspas. Naranha mallkitapas, mantarina mallkitapas chirum unquchin, chaymantapas sigatoka sutiyuq thuta rurunman yaykuspa ismuchin. Hampinapaqqa chay waqllichiqkunata manchachina. Chaypaqmi lastiku wutillakunata sapanka sach'aman warkuna. Kukimanta amachanapaqqa utku millwata yurachapi watana.

Naranha rurutaqa ch'akiypaqmi ch'unqanchik; rurunqa ancha hillisapam. Naranha ruruqa uhumatapas hampikuqmi, limunpa hillichanwan sut'uykuchisqaqa aswan allinraqmi, misk'ichinataqmi wanquyruq misk'ichanwan.

Naranhaqa niraq niraqmi; Killa Pampapiqa kanmi: hillisapa naranha valenciana, Huando, Saqsunapas, qasi naranhapas. Yuyaynin chinkachikuq machu paya runakunapas umankuta naranhap hillinwan t'aqsakunku. Kaqlataq ch'isintapas puñunankupaq naranha q'allasqawan, runtu qaywisqantinwan much'unruta watakuspa puñunku.

Llapan ukhuykiña mana allin kaptinpas, achka naranhap hillinta huk aytinaman ch'irwarquspa chaypi ukhuykita armarqukuy, qhipamantaq allinta ch'uwikuspa puñunaman yaykuy; hatarinkiqqa musuq runahinaraq; chayraykum naranhatapas, mantarinatapas yunkakunapiqa uywanapuni.

Naranha rurutari, ¿imakunapaqtaq apaykachanchik?

K'usillumantawan naranhamantawan

Huk K'usillus huk naranhata tarikusqa, runahina ch'unqayta munaspataqsi apakusqa. K'usilluqa chay naranhata mikhuysa munan, chaypaqtaqsi huk makinwan umanta manaña aspikunchu, aswanpas naranha rurutas hap'in. Huk makillanwanqa manas t'ipqayta atinchu, chayraykutaqsi kirunkunawan kanispa naranhap qaranta chutasqa. Naranhap qaranta hayaq unutas waqasqa, chaysi K'usillutaqa yaqa hiq'ipachisqa. K'usilluqa tumpata phiñarikuspas aswan yuyaychakun.

Huk makinwan ukhunta aspikuspallapuni K'usilluqa naranhata huk chakinwan pampaman ñit'ispa huk makinwantaq naranhap qaranta t'ipqayta qallarisqa, sasachaspataq tiyaykuspañataq naranha t'ipqayta yanakusqa; chaypaqsi naranhataqa iskaynin qunqurinwan hap'ichispa huk makinwan t'ipqayta qallarisqa. Naranhaqa urmaspas pampaman phawarparin, chaypitaqsi allpacharqkun. K'usilluqa ancha phiñasqas ichaqa huk makinwan ukhunta aspikuspallapuni naranhataqa picharquspa ch'unqayta qallarisqa. Huk makillanwan p'uqaspaqa pisillatas naranhap hillinta hurqusqa.

Chaysi kay K'usilluqa naranhata munaspapuni ñawichankunata ancha llakisqa ch'ipiq ch'ipiq nichispa mayhina rurayta maskasqa. Urmasqa qhilli naranhataqa qhawarillansi, chay qhipamanñas uyanmanqa tumpa kusikuy chayamun. Yaqachus uma nanaynin tukukunqa; yaqachus naranhataqa t'ipqaspa mikhunqapuni.

Chaysi K'usilluqa umantapas, ukhuntas manaña aspikapunchu, aswanpas huk makinwan naranhata sinchitapuni hap'ispa hukkaq makinwan naranhap qaranta utqaylla t'ipqarqun, chaymantataq phatmarquspa misk'itaraq mikhurqun, naranhamantaqa imallanpas puchunchu; makinkunata llaqwarakuspataq iskay kimsa kuti rikran patapi muyurquspa yapamanta iskaynin makinwanraq ukhunta aspikullantaq.

Imatapas iskay kimsata ruraspaqa mayqankaqtapas manam allintaqa rurasunmanchu; kaqtaq huk makillaqa manam allintachu llamk'an sapallanqa, iskayninpunim imatapas allintaqa ruran.

Pacha Mamamantawan kimsantin wawqikunamantawan

Huk yunka llaqtapis kimsa wawqikuna tiyasqaku. Paykunaqa karu urqutas kaphiy llamk'aq purinanku kasqa. Chaysi huk p'unchaw:

- Waranwaypas sumaq q'illuchata t'ikarqamun, p'inquyllupas sinchitaña qaparin, 'haku chakra llamk'aq' – nispa kuraqkaq wawqi rimarqusqa.
- Arí haku – nispas sullk'ankunaqa kutichisqaku.

Kay waynakunaqa kimsantinkus khituchinkuta, machitinkuta, barretillankuta q'ipiykukuspa puriyta qallarinku. Huk sayasqa urqutas hump'iyuqraq siqaykunku; intitaqsi sinchitapuni ruphaykamun; chaysi chay wawqikunaqa, kuraqmanta sullk'aman:

- Ruphananta yachaspaqa matu kukayta ch'akichikuchkayman karqan-nispa rimarqusqa.
- Qammi huchayuq kanki, sayk'unaykupaq purichimuwan kiku, yarqawanmi kanpas – nispa chawpikaq wawqika rimarqusqa.

- ¡Ch'akiyninchikpaqpas, yarqayninchikpaqpas naranhayqa kachkanmi! – nispa sullk'akaq kusionqaraq rimapakusqa.

- ¿Pipaqtaq huk naranhallari aypanqa?
¿Manachu sapankapaq apamuwaq karqan? – nispas kuraqkunaqa phiñakusparaq kutichisqaku.

- ¡Ama phiñanakusunchu! Aswanpas Pacha Mamamanta mañakusunchik – nispa tukuy sunqunkuwan mikhuyta mañakusqaku. Pacha Mamataqmi kayhinata kutichisqa:

- Yarqayniykichikpas, ch'akiyniykichikpas chinkachinapaqqa ¿imataq rurana kanman? Yuyaykunata ari aypachimuwaychik – nisqa.
- Kay ch'ullalla naranhaykuta ari llapanpaq mirarquchipuwayku – nispa kuraqkaq wawqiqa nisqa.
- Qamkunaqa achkata munankichik, manataqmi allinnintachu; yaqachus pisi umayuq kawaqchik – nispa Pacha Mamaqa kutichisqa.
- Kay naranhaykuta hatunyarquchipuwayku llapantiyku mikhunaykupaq – nispa chawpikaqqa mañakusqa.
- Runakunaqa sapa kuti aswan achkata munankichik, mana sasallawantaq imatapas tariyta munankichik; qhawanakuspataq qichunakunkichik, chaymantataq chiqninakunkichik. Chaypas manam allin mañakuychu – nispa Pacha Mamaqa kutichisqa.
- ¡Pacha Mamáy!, chayqa ñuqaykuta aswanpas huch'uyyarquchiwayku, chayqa kay naranhallata llapantiyku rakinakuspa mikhusaqku – nispa sullk'akaq wawqi kutichisqa.

Chayta uyarispas Pacha Mamaqa anchata kusikusqa:

- Chay yuyayniykiqa ancha allinmi, kay naranhaqa kimsantiykichikpaqmi aypasunkichik. Manam wiksallanchikpiqa yuyananchikchu, hukkunapas mikhuqllataqmi kanku – nispa Pacha Mamaqa chay naranhata kimsantin wawqikunaman phatmasqa.

Yachachiynin: Mana ñuqallanchikchu, hukkunapas wiksayuqmi kallankutaq.

Naranhaqa kay unquykunapaqmi hampi

UMA NANAYPAQ

Kanan

- ~ Naranhakuna
- ~ Runtu

Hampikuynin

1. Puñuykunapaqmi ch'isinta umanchikta naranha muyu muyu q'allasqawan runtu phusuqupi challpusqawan llapan umanchikta huk rachapawan watakuna.
2. Chayhina watasqalla tutaqa puñuna.
3. Kaytaqa kimsa kutita huk mit'akama rurakuna.

KURKUNCHIK NANAYPAQ armakuy

1. Naranhatam achkata huk mayllanaman ch'irwana.
2. Kay ch'irwasqawanmi huk hatun mayllanapi tiyarquspa uma hawamanta huk tasawan kurkunchikman hich'aykuna.
3. Armakuspañaqa hatun q'ipinawanpas, mantawanpas kurkunchikta utqaylla k'uyurquna.
4. K'uyusqa p'achantin puñunaman kumparqukuna, huk urallapas p'uñunanchikmi.
5. Puñurquspaqa munaspa hatarinchik, manahinaqa astawanpas samallasunmanmi.
6. Hatarinapaqqa ima hampi qura t'impu unuwanpas mayllakullasunmanmi.
7. Kaytaqa watapi huk kutillapas rurananchikpunis.

Kayhina armakuyri, ¿imapaqtaq allin?

Naranhamanta turta

Kanan

- ~ Kimsa tasa yuraq hak'u
- ~ Pusaq runtu
- ~ ¼ kilu mantikilla
- ~ Huk tasa asukar
- ~ Iskay tasa naranha hilli ch'irwasqa
- ~ Kimsa wisllacha naranha qara
- ~ thupasqa
- ~ Polvo de hornear (ruyal)
- ~ Puruña
- ~ Wislla
- ~ Q'uñichkaq hurnu
- ~ Turta rurana tika

Ruraynin

1. Hak'utawan ruyaltawan kimsa kutikama suysunapi suysurquna.
2. Huk puruñapi asukartawan mantikillatawan munay lawacha kanankama wisllawan qaywirquna.
3. Runtup q'illunta huk hukllamanta churaykuspa tupananpaq wisllawan qaywina.
4. Hak'utaqa pisi pisillamanta naranha ch'irwasqawan chaqruna, wisllawantaq tukunakama qaywina.
5. Huk puruñapi runtup yuraqninta rit'ihina kanankama maywirquna.
6. Runtup yuraqnin qaywisqataqa hak'u qaywisqaman hich'aykuna, wisllawantaq munayllata chaqruna.
7. Turta rurana tikata mantikillawan tumpallata llusirquspa muyuriqninman hak'uchata t'akaykuna.
8. Hak'u tupachisqataqa lluq'illamanmi qaywina, chaymi turtaqa sumaq llusqin.
9. Kay patamanmi kay tupachisqata hich'aykuna.
10. Chaymantaqa q'uñichkaq hurnumanmi churaykuna.
11. Yaqa huk uramanta chayaptinga munayta kuchuspa, kaphiytawanpas, lichitawanpas, q'uñi unu t'imputawanpas mikhuna. Ñawpaqtaqa apukunamanraq phukurparina.

Mantarinamanta

Mantarinari, ¿maypitaq wiñan?

¿Mayhinatataq musuq yuratari paqarichinchik?

Mantarina mallkisqari, ¿hayk'a watatataq kawsan?

Mantarinaqa yunkapi wiñaq sach'am. Mantarina sach'ataqa runam misk'i rurunrayku uywan. Kay sach'aga muhunmantam nukasqa hap'ikun. Allin sach'ayuq kanapaqqa 10 wata kuraqniyuq sach'amantam aswan allinninta, aswan hatunninta, aswan rurusapa sach'ata akllanayki; chaymantataq aswan hatun rurunkunata. Aswan hatun rurunmantaqa aswan hatun muhunta akllanayki, chaytam baldepi nukayku (wampalayku). Makichasqaqa 2, 3 killamanta musuq yurachaqa huk yuku

sayayniyuqña, chaytataq chakrap ayaqinkunaman mallkikuyku. Mallkinapaqqa iskay yukuta ima ukhunmanpas, kinrayninmanpas allpata aspiyku. Chay mallkisqaqa makichasqa 7, 8 watanmanqa ña rurumunña. Chaytaqa tarpuqraqmi mikhunan, qhipa wata rurukunatañam qhatunapaqqa pallyku. Mantarina mallkiqa 25 watatapas, 30 watatapas kawsanmi.

Mantarina sach'ataqa rurunraykum uywanchik; chayqa quriyachkanapuni, ch'aprantapas kuchuna. Mantarinap rurunqa chhulli unquymantam hark'awanchik, kaqtaq uhumantapas. Ruruntaqa ch'akiypaqpas ch'unqaykupuni, wawakunapas, machu

payakunapas munanpuni. Mantarina rurutaqa kahapipas, isankapipas apana, sakupiqqa mana apawaqchu. Mantarina rurutaqa manam chutanachu, aswanpas q'iwispam hurquna, mana chayqa ismunmi. Mantarinap q'umirraq rurunpa qaranwan uyaykitapas, makiykitapas hawikuptykiqa ch'uspiyas manam kanisunkichu.

Mantarina sach'aqa Asia q'uñi allpakunapis paqarinman kasqa; aswanqa China Mama Llaqtapipas, Indochina Mama Llaqtapipas. Chay llaqtakunap kamachiqninkunas riki "mandarinkuna" puka q'illu p'achayuq kasqaku, chaymantas sutinpas hamunman. Qallariypiqa Europa allpakunallapis tarpukuq kasqa. Kay p'unchawkunaqa kay Mama Llaqtakunapi chanintapuni tarpukun: Chinapi, Españapi, Brasilpi, Argeliapi, Argentinapi, Colombiapi, Marruecospi, Israelpi, Japónpi, Uruguaypi, Mexicopi, Paraguaypi, Perúpipas.

¿Mayqan mama llaqtakunam mantarinataqa achkanpi ruruchisqa?

Mantarinap hampikuynin

Mantarinari, ¿mikhunachu icha hampichu?

Mantarinari, ¿ima unquypaqtaq hampi?

Mantarinaqa yunkakunapi wiñaq sach'am. Chay sach'aca misk'i rurunta quwanchik; misk'i ruruntaqa aychallanta ch'unqanchik, yaqa llapan misk'i rurukunamantapas. Chay misk'i rurukunaqa manas mikhunallapaqchu, chay rurukunaqa hukpas, hukpas chanin hampis kanman; chayraykus

ñawpaqkunaqa manaraq Rayos Xpas kachkaptin, manaraq operación quirúrgicas kachkaptin, unquykunamantaqa amachakuqmi kanchik; chay hampikuykunataqa watamantahina qunqapuchkanchik, botica hampikuna qhawarisqallaña kunanqa chayraq wachakuq mamakunapas; maych'anchikkunamantapas, huk rurukunamantapas qunqarparipuchkanchik, chayqa manam allinchi ñuqanchikpaq. Chaysi may ñawpaqqa allpanchikpi wiñaq rurukunata mikhuspa allin qhari qhari puriykacharqanchikpas, kawsarqanchikpas, llamk'arqanchikpas.

Ñawpa yachayninchikkunaqa chinkapuchkanmi, ñawpa runari, *¿imawantaq hampikuq? ¿Imaraykutaq kansir unquytari mana riqsirqankuchu? ¿Imaraykutaq kirunkupas hunt'asqalla wañunankukama karqan?* Chayqa allinta ari hampikusqaku, hampikusqakuqa allinta mikhuspa. *¿Imatataq mikhurqankuri?* Chakrankupi uriq rurukunata. Chaykuna mikhuytaqa ñuqanchik qunqapunchik, hukkunataq p'inqakunchik; chayri *¿allinchi kanman?*

Kunanqa ñuqanchik ima rurumantapas aychallanta mikhunchik, qarantaqa wisch'unchikpas, khuchipaqqpas. Chayqa yachayninchik qunqaymi. Achka rurukunapim qaranpipuni allin mikhuyninqa tarikun, chaytataq ñuqanchikqa wisch'unchik, qaran mikhuytaqa p'inqakunchik; ¿*ima nispataqri?* "Qarantaqa wakchakunallam mikhun" nispa. Chayqa ñuqanchikpas wakcha yuyayniyuqña ari kanchik.

- Mantarina rurumantari, ¿*imallantataq mikhunchik?*
- Mantarina ruruptari, ¿*imantaaq hampi kanman?*
- Papamantari, ¿*imantataq mikhunchik?* ¿*Aychallantachu icha qarantachu?* ¿*Imarayku?*
- Mantarina rurup qarantari, ¿*mikhuwaqchu?* ¿*Imarayku?*

Mantarina rurup qaranqa kansirpaqsi hampi kanman

Kansir unquyri, ¿hayk'apmantataq riqsikun?

Ñawpaqkunari, ¿imaraykutaq kansir unquymantapas, SIDA unquymantapas runa mana rimarqanchu?

¿Ima mikhuychu, icha ima hampichu chinkan kansir unquy rikhurimunapaq?

Mantarina rurup kansir unquypaqqa hampi kanman. Runaqa rurukunap qarantaqa manam mikhunchikchu, chay ruraytaqa p'inqakunchik. Allin yachaysapa runakunam ninku: “kansir unquytaqa hampin mantarina rurup qarallanmi” nispa, ¿maykamam chiqap kanman kay rimay? Ichaqa mana huchachu, manataqmi wañuchikuqpaschu kanman mantarina rurup qaran mikhuyqa. Chay pachaqa mikhuna ari kachun sut'imantapas, pakamantapas.

Mantarina q'umir sutiyuq kaqinmi tarikun, chayqa q'umir rurukunap qaranpis kan. Chay kaqinmi kansir unquytaqa atipanman.

Mayqan ukhunchikpipas ñut'u kawsaqkunaqa kanpuni, chaykunatam runtuchakuna nispa sutiyanichik; kastilla simipitaq “célula” ninku. Chaymi yawarninchikpipas, ñutqhunchikpipas, tullunchikkunapipas, aychanchikpipas runtuchakunaqa kanpuni. Chay runtuchakunaqa ukhunchikpa munasqanmanhina musuqmantapas paqarin, machuyaspataq wakinqa wañupullantaq. Mana unqusqa ukhunchikpiqa manam hayk'appas kuraqpas, pisipas runtuchakunaqa kanmanchu, chayqa yaqa yupasqalla. Kuraq runtuchakunapas yapakamun, kuraqpas wañurparin chayqa manam allinchi; chayqa kanman kansir unquyllawanmi. Kansir unquymi ukhunchikpiqa munakusqanmanta kuraq runtuchakunata mirarparichimun, chayqa manam allinchi. Chay puchuy runtuchakuna ari ukhunchiktaqa kansirwan unquchin.

Yachaysapa runakunam ninku “runap ukhunpi kansirniyuq runtuchakunataqa ñam chay Q40 salvestrolwan atipaykuña” nispa. Ichaqa maskanaraq ari aswan allin yachaykunata. Chaykamaqa kansirniyuq kaspaga q'umirraq mantarinap rurunpa qarachanta ari hampi unuchapi upyasunchik, ¿icha wañurquchiwasunchu? Mana riki.

30

¿Imaraykutaq sapa p'unchaw kimsa kutita mikhunchik?

Kay pachapiqa runas anchata miraykun, mikhunataqsi pisiyaspa mana llapanpaqchu aypan; runaqa mikhuymanta anchatas muchun.

Chay muchuykunata rikuspas huk p'unchaw Pacha Kamaqqa Akaklluta waqyachispa kayhinata rimapayasqa:

- ¡Yaw wawa! Qamqa allin kunkayuq kanki, phaway tiqsi muyuntin runaman: 'sapa kimsa p'unchawmanta huk kutillas mikunkichik nispa' willarqamuy – nispa Pacha Kamaqqa kachamusqa.

Akaklluqa runata rikuspakamas:

- ¡Runakuna! Pacha Kamaqninchikmi kamachikamun: 'sapa kimsa p'unchawmantas huk kutilla mikhunkichik' - nispas phawamuchkarqan, chayllapis qunqayllamanta huk K'illinchu yaqalla hap'irqusqa. Akaklluqa sinchi mancharisqas:

- ¡Runakuna! Pacha Kamaqninchikmi kamachikamun: 'sapa p'unchawsi kimsa kutita mikhunkichik' – nispa qaparimusqa.

Chay kutimantas runaqa kimsa kuti sapa p'unchaw mikhupunchik. Mikhuyqa aswansi mana llapanmanchu aypawanchik; sasawan llamk'aspa runaqa aswan hatun muchuymansi urmaykun.

Chay llakikunata rikuspas Pacha Kamaqqa Akaklluta yapamanta waqyachillasqataq; allinta tapuspataqsi pantasqanmanta much'u patanta qallunta aysarqusqa; chay kutimantas Akaklluqa puka much'uchayuq kapun.

“ Rimaspaqa amam pantankichu, paqtataq qalluykita much'u patanta aysarqusunkikuman” nispam kuraq runakunaqa rimakunku.

Misk'i limamanta

Misk'i limapas, huk limakunapas Asia allpamantas kanman, Persia Mama Llaqtapipas, Malasia Mama Llaqtapipas paqarinman karqan; chaymantataqmi España Mama Llaqtamanpas, Africa allpamanpas chayanman karqan. Qhipakunamanqa tiqsi muyuntinmanmi ch'iqisqa, kaqtaq niraq niraqman tukullasqataq.

Limakunaqa Rutáceas ayllumantas kankuman, kaqtaq Citrus t'aqapi rakisqa. Lima sach'aca 4 thatkiymanta 5 thatkiykama suninman wiñan, ichaqa ancha ch'aprasapam kasqa. Limakunaqa q'uñi allpakunallapi yunkakunapi tarpusqa wiñasqa.

Europa allpapi limaqa kay Mama Llaqtakunapi wiñasqa: Españapi, Italiapi, Portugalpipas. Tiqsi muyuntinpitaqmi: Brasilpi, Méxicopi, Estados Unidospi, Jamaicapi, Haitipi, Martinicapi, Keniapi, Indiapi, Egiptopipas achkanpi wiñan, huk mama llaqtakunapipas pisillaqa wiñallantaqmi.

Lima ruruqa tumpa hayaq niraq q'apayniyuqmi. Aychanqa unusapa wayaqachakunapi huñusqam tarikun. Chay unuchanqa misk'itaq p'usqutaqmi niraq niraqman kasqanmanhina; ichaqa sinchi q'apayniyuqpunim. Lima ruruqa limunmanta iskay kuti achka hilliyuqmi.

Limakunaqa yaqa llapanmi unulla, 100man phatmasqa kaptin 94yuqmi unulla; hak'unqa manam imallapas kanchu, aychanpuni aychapas kallantaqchu; chayraykutaqmi mana wirayanapaqqa ancha allinpunim.

Limakunaqa kaykunayuqmi:

- K'irisqakuna wichq'achiqniyuq
- Unukuna kuskachaqniyuq

Imakunapaqmi allin:

- Ukhunchikpi sayaq unukunata watun. Hisp'achikun.
- Kansir unquytaqa chiqnin.

- Llakikunata qatirparin.
- Ukhunchikmanta miyukunata wisch'uchiwanichik.
- Ukhunchikpa puchuq wirankunata tukuchin.
- Ukhunchikpa amachaqninkunata qhawan.
- Sunqunchikta unqunanmanta hark'an.
- Ukhunchikta kallpachan.

Perú podría convertirse en exportador de lima dulce ante gran demanda internacional

Perú podría empezar a producir lima dulce, además del localmente conocido limón ácido, ante la gran demanda de esta especie de cítrico en el mercado internacional, señaló la Asociación de Productores de Cítricos del Perú (Procitrus).

"Para esta variedad de limón amarillo y medio dulce hay un gran mercado en el extranjero y el país también podría convertirse en productor de este cítrico que es más exportable que nuestro limón verde y ácido, consumido intensivamente solo por peruanos", consideró el gerente general de Procitrus, Sergio del Castillo.

www.agroenzymas.com

Misk'i limacháy

Lima limacháy:
ch'uya misk'i unuyuq rurucha,
misk'i hilliyuq limacháy,
sunquy misk'ichiq rurucha.

Lima limacháy:
q'uñi yunkapi wayllukuq rurucha,
huch'uypa, hatunpa munakusqan,
ch'akiymanta, unquymanta amachakuq rurucha.

Lima limacháy:
ch'akiypa qatirisqan,
may maypi maskana rurucha,
hilliyki misk'ichinapaq rurucha.

Lima limacháy:
hampikuq misk'i unuyuq rurucha,
ukhuykunam qammanta watun,
hampuway hampikuq rurucha.

Carmen Gladis Alosilla Morales
2014

Misk'i limaqa kaykunapim yanapawanchik

Misk'i limari, ¿hampichu kallanmantaq? ¿Imakunapaqtaq hampiri kanman?

Kuraq mamakunapas, kuraq taytakunapas hampi q'ipiyuqmi kanku, ¿Imakunataq chay q'ipipiri trikun?

Llaqta runaqa misk'i limata "hampi" nispam apaykachan, ch'akitapas, qhullatapas. Wakinqa hampi unupi upyanku, wakin runataq qhullallata ch'unqanpas, mikhunpas. Kunan qhipakunaqa yachaysapa runakunapas "misk'i lima yaqa sapa p'unchaw mikhuyqa kansir unquymantam hark'akun" nispa ninku; kaqlataq, wiksanchikpi k'araytapas thanichinmi, ñutqhunninchiktapas amachanmi unquykunamanta, yawarninchikpi kachikuna pisiyachiypi yanapakun, kaqtaq ukhunchik amachaqkunata yanapan.

Yawarninchikpi kachikuna pisiyachinapaqqa misk'i limata hap'ispa muhuchankunata hurquna, aychantapas qarachantapas huk qiru unupi allinta qaywirquna. Kay qaywisqataqa ch'usaq wiksamanraq huk ura kuskayuq ñawpaqllatapas upyana, chaytaqa rurana 10 p'unchawllapas; pichqa p'unchawta samarispas yapamanta misk'i lima qaywisqata upyanallataq.

May maypiqa ukhunchik anchata ruphaspa sinchita hump'in, siminchikpas ch'akillaña, chay hampinapaqqa misk'i limamanta hillita wakichina, chaytataq atisqanchikmanhina upyana;

ukhunchik anchatapuni ruphapakuptinqa misk'i rurup hillinta sodatawan chaqruspa upyananchik, chaymi ruphapakuytaqa pisiyachinqa.

Misk'i yawarniyuq unquy hampiypipas misk'i limaqqa yanapakunmi, chaypaqqa huk misk'i limata kuskan qiru unuchapi allinta qaywirquna, chaytataq huk ura ñawpaqta kuska p'unchaw mikhunaykipaq upyanayki. Chaytaqa rurana 15 p'unchawllatapas, chay qhipamantaq hampi kamayuqwan qhawachikuq rina; yawarninchikpi misk'iqa yaqa ch'apaqyananmi.

Misk'i limap qarantaqa unuchapi puquchina, chaywantaqmi qaranchikta hawikunanchik, chay puqusqam qaranchiktaqa kawsachinqa, kaqtaq manataq ch'akirqunqachu; misk'i limap qaranmanta hampi unuñataqmi hank'unchikkunata kallpachan, kaqtaq mikhusqanchiktapas yanapan.

- Llaqtaykipi kuraq runakunata tapukuy, ¿misk'i limapas, mantarinapas imapaqwanmi hampi?

PIÑAYUQ HATUN CHIWCHI KANKASQA

(6 runapaq)

Kanan:

- ~ 1 (rantisqa) hatun chiwchip aychan
- ~ 1 hatun piña ruru
- ~ 1 tumati
- ~ 2 kiru ahus
- ~ 1 uña wisllacha ahus chinu (kiyun) kutasqa
- ~ ½ uña wisllacha kanila kutasqa
- ~ 1 wisllacha piminta
- ~ 2 wisllacha asiyti
- ~ Kachi munakusqanmanhina

37

Wayk'uynin:

1. Tumati ruruta mayllaspa tawaman phatmana; ahusta qarantillanta kutana.
2. Chay kutasqanchiktapas, tumatitapas aycha ukhuman churaykusunchik, kaqtaq pimintapas, kachitapas.
3. Huk asiytiyuq kankanapi piña q'allasqata mast'asunchik, patanmantaq kuchusqa chiwchi aychata ch'iqichillasuntaq. Yapaykusuntaq kiyun kutasqatapas, kanilatapas; chaymantaqa q'uñi hurnuman 1/2 qiru unuyuqta, asiytiyuqta churaykusunchik.
4. Kuska urasmantahinaqa chiwchi aychata t'ikrasunchik (atikuptillan), unuchantapas yapasunchik ch'akiriptinqa.
5. Chiwchi aycha paruyasqaña kaptinqa (1 uramantahina) hurnumanta hurqusunchik.
6. Chaymantaqa qaranakuspa mikhusunchik, hillichantapas kaptinqa rakinakusunchik; ñawpaqtaqa apukunamanraq phukurisunchik.
7. Kay piñayuq chiwchi kankasqataqa papa wayk'uyuqtapas, tunta phasiyuqtapas, chuqllu t'impuyuqtapas, mut'ichayuqtapas, imayuqtapas mikhullasunmanmi, aswanpas uchú

Papayamanta

Papaya musuq sach'akunari, ¿imamantataq paqarin?
Papayatar, ¿hayk'aptaq wampalanapas, mallkinapas?

38

Papayaqa huk mallkisqa sach'am. Kay sach'aga hatun mikhuna ruruyuqmi.
Papaya sach'aga yunka allpakunallapim wiñan.

Musuq mallki paqarichinapaqqa hatun sach'atam akllana, chaymantataq aswan hatun rurunkunata; rurunmantataq aswan hatun muhunkunata akllaspa mayllana, chaymantataq ch'akichina. Urukunamantapas, waqllichi qkunamantapas hark'aspa quya raymi killapi wampalpi tarpuna, allinta makichaspataq qhulla puquy killapi allin murk'isqa allpaman mallkina. Kay mallkiqa allin qhawapayasqa watanman rurunña. Chaymantaga 3 watatapas, 5 watatapas kawsan. Papaya mallkitaqa k'upa unquy hap'in, kaqtaq sigatoka unquypas. Mallkitaqa qarpanam allin rurunanpaq.

Papayap hatun puka q'illu ruruntaqa hankullatam qaranta hurquspa mikhuna, kaqtaq muhuchankunatapas wisñirparina; muhuchantawan mikhuptiykiqa q'ichachisunkim. Chaymantapas mikhukullantaq wayk'usqa, sankhu misk'i rurasqapas, hilliyachisqapas. Hukkunaqa huk misk'i rurukunatawanmi ñut'uchata kuchurquspam asukarniyuqta chaqrurqunku. Niñupaq misk'i t'anta ruranapaqmi "confitada" sutiuyuq mikhunata rurunmanta tupachinku. Qaywirquspaqa qasasqa misk'itapas ch'akiypaq rurankum. Papayap t'ikantam t'impusqa unupi samachinku, chaytataqmi wakcha yawarniyuq q'illu uya runakuna sapa p'unchaw upyanku.

Killa Pampa uraypiqa kay niraq papayakunam riqsikun:

- Ayllu papaya, chayqa suninman hatun
- Colombiano papaya
- Ch'unchu papaya, chaytam "común" nispa sutiya llankutaq.
- Puka papayapas kallantaqmi.
- Papaya ruruqa k'ipchan unquy hampinanpaqmi allin; kaqtaq chuchu aycha llamp'uyachinapaq.

Papaya qaywisqa

¿Imataq qaywiyri?

Papayamanta qaywisqari, ¿unuyuqchu rurakun?

Papayari, ¿imapaqtaq hampi?

Kanan:

- ~ 1 hatun puqusqa papaya
- ~ 5 wisllacha asukar
- ~ Upyanapaq qirukuna

Ruraynin:

1. Ñawpaqtaqa puqusqa papayataraq allinta mayllarquna.
2. Mayllasqa papayataqa qaranta kuchilluwan pilarquna.
3. Mana qarayuqña papayataqa wichaymanta urayman kuchilluwan iskayman q'allarquna.
4. Phatmasqa papayataqa kinrayman aswan q'allarquna.
5. Sapanka q'allasqamanta muhuchankunata hurquspa q'upaman tantana.
6. Q'allasqa papayataqa licuadoraman churaykuspa huk chikan t'impusqa unuchapi qaywirquna.
7. Asukarta yapaspa aswan qaywirina.
8. Qirukunapi rakispa imatawanpas upyana. Munasqanchikta upyayta atinchik.

Yuyarisunchik:

Papayaqa América allpakunapi paqariq rurun kasqa. Mikhusqaqa manam unquchikunmanchu, aswanpas mikhusqanchikta yanapan. Muhuchanta mikhuptinchikqa wiksanchikta paskarin, chaytaq q'ichayta qallarisunchikman.

¿Chukchaykichu pisiyan? ¡Ama llakikuychu!

¿Paqra umayuq machuchakunata rikurqankichu? ¿Pikunataq?

¿Imaraykutaq chukchari pisiyan?

Chukcha ama tukukunanpaqri, ¿imatataq rurana kanman?

40

Kanan:

- ~ 1 wisllacha papayap qhulla aychan
- ~ 1 wisllacha mankup aychan
- ~ 1 allin puqusqa sawintu ruru
- ~ 1 taksa qúmirraq feijoa ruru
- ~ ½ qiru unu
- ~ 1 uña wisllacha wanquyrup q'illu kutan (puqin:polen)
- ~ 2 wisllacha wanquyrup misk'in

Tupachiynin:

1. Mayllasqa rurukunata kuskan qiru unuchapi qaywirquna.
2. Qaywisqataqa suysurquna, chaymantaq wanquyrup misk'intawan puqintawan yapaykuna.
3. Kay qaywisqataqa chawpichasqa chukchaman huk kuti huk simanapi churakuna.
4. Wirasapa chukchapaqqa 10 sut'uy limunpa hillichanta yapaspa huk simanapi kimsa kuti churakuna.
5. Ch'aki chukchapaqqa 1 uña wisllacha asiyti almendrasta yapaspa iskay kuti simanapi churakuna.

Churaynin:

Kay qaywisqataqa llapachanta chukchaman laq'arquspa minurquna, manam qhaqunachu; chaymantataq huk lastiku ch'ulluchawan 10 minutullapas churakuna. Unullawanmi chay qhipamantaqa chukchata aytirquna; manam champutas imapas apaykachanachu, kay qaywisqawanqa ch'uyam chukchaqa qhipan.

Kay qaywisqaqa manam wañusqa chukchatachu kawsarichin, aswanpas kawsachkaq saphikunallatam ch'ichichimun. Wakin hampikunap chinkachisqa chukchakunallatam kay qaywisqaqa yapamanta wiñachimun.

Papayamanta sankhu misk'i

Kanan

- ~ Iskay kilu papaya
- ~ wislla
- ~ Huk kilu asukar
- ~ Mankakuna p'ukukunantin
- ~ Q'uncha yamt'antin
- ~ T'anta

Ruraynin

1. Mayllasqa mankata q'unchaman churpuna.
2. Papayataqa t'ipqasqatataq, ñut'usqatataq asukarnintinta mankaman churana.
3. Mana rupharqunanpaqqa wisllawan makilla qaywina.
4. Papaya ñut'usqataqa yaqa kuskanman tukunankama t'impuchisunchik.
5. Huk sut'uychata unuman sut'uykuchina, unupi tuytuptinqa allintaña chayapun.
6. Chayasqaña kaptinqa mankata q'unchamanta itupuna.
7. Kay wayk'usqataqa chiriyananpaq p'ukukunaman qararparina.
8. Chiriyaptinñataq waqaychana. Chaymantaqa pisi pisimanta mikhuna.
9. T'antap sunqunman churaspa mikhuna.

¿Imaraykum kay mikhuyta wayk'uspaqa qaywinapuni?

¿IMAKUNAPAQMI ALLIN PAPAYAQA?

1. Papayaqa kukupin unquypaqmi hampi; ruruchanqa aswan allinmi.
2. Sapa p'unchaw upyasqaqa uya mirkhakunatapas pichanmi.
3. Papayaqa chuchu aychakuna llamp'uyachinapaqpas allinmi; parrillada wayk'unapaqmi aychata papaya kutawan

Piñamanta

Piñaqa raphisapa, kichkasapa q'uñi allpakunapi wiñaq yuram. Kay sach'achaqa huk misk'i rurutam puquchin, chay rurunraykutaq runaqa uywan.

42

¿Mayhinatataq musuq yurari paqarimun?

Rurunpa muyuriqnin pim uña piñachakuna wiñamun, chaykunata hurquspam allin allpaman tiyachinku, chaypitaq hap'ikuspa rurunankama wiñamullantaq. Chay musuq mallkichaqa watanman rurumunña. Piñaqa khullu rumi rumipi siksi allpapim allinta wiñan.

¿Maypitaq paqariq kasqa kay misk'i rururi?

Brasil Mama Llaqtapim chayraq chayamuq runakunaqa tariq kasqaku kay ruruta. La Convención suyuchapiqa kay niraq piñakunam wiñan: hukmi "real" sutiyaq, huktaq kallantaq "común" sutiyaq.

Piña rurutari, ¿mayhinatataq mikhukun?

- Wak rurukunatawan tupachispam hankullata mikhunku, munaqqa misk'ita yapasparaq.
- Wayk'uspaqa sankhu misk'itapas rurankum.
- Piña sapallanmantapas, hukkunawan chaqruspapas misk'i hillita qaywillankutaq.
- Misk'i t'antakunaman yapanapaq "piña confitadata" wakichinku.

Piña ruruqa manam mikhunallachu kasqa, hampim kallasqataq:

- Rurunchikpi tarikuq rumichakunatam ñut'uspa wisch'uchimuwan chik. Chaypaqqa sapan rurullatas mana unullayuqta hillichallanta hurquspa ch'uspaq wiksapiraq upyana.
- Hukkunaqa mayllasqa qaranta t'impuchispa chanka piedrata yapaykuspa ch'uspaq wiksaman upyallasqakutaq, chaypas allinllataqsi.

Kay llaqtakunapiqa "piña" sutiyaqta riqsinchik. Huk llaqtakunapiqa "anana" nisqakupas, "ananas" nisqakupas. Wakin runaqa "achupalla" nispapas sutiyaallankutaqmi. Yachaysapakunaqa "Ananas sativus" nispa riqsisqaku, chayqa tiqsi muyuntinpi.

Kay rururi, ¿*may mama llaqtakunapitaq urisqa?*

Piñataqa ancha achkata kay mama llaqtakunapim uywasqaku: Chinapi, Estados Unidospi, Brasilpi, Filipinaspi, Costa Ricapi, Tailandiapi, Mexicopipas, huk llaqtakunapipas.

43

Piñamanta aqha ruray

44

Piñaqa huk hatunkaray misk'i rorum; hankulla mikhusqaqa ancha allinpuni. Ichaqa wayk'usqapas mikhukullantaqmi: unullapipas, misk'ikunapipas, sankhu misk'ipipas; aychanpas huk mikhunakunawanqa allintam tupan. Aychanpas, sunqunpas, qaranpas wayk'unapaqqa allinpunim. Sunqunmantapas, qaranmantapas aqhatam t'impuchikun; chaymi piña aqha sutiyuq. Chaypaqqa piñap sunqullantam mayllasqa qarantinta asukarchayuqta t'impuchina. Kay unutaqa chayhina t'impusqallatapas, puqusqatapas upyallasunmanmi. Unumanta ch'akisqapaqqa ancha allinmi.

Riqsisqanchik aqhataqa sara wiñaputa t'impuchispa, puquchispam ruranchik; ichaqa aqhataqa rurakullantaqmi rumumantapas, arusmantapas, kinuwamantapas, ch'uñumantapas, wak mikhuykunamantapas. Ñawpaqqa saramantapas, qañiwa hamk'asqamantapas, rumumantapas aqhataqa runam siminpi khamuq, chayta muqch'ispataq aqhata puquchiaku; chayqa ñawpaq karqan, kay p'unchawkunaqa manaña chaykunataqa rurankuchu. Runap thuqayninsi ari chay aqhakunataqa allpa mankakunapi puquchi.

Mayqan aqhatapas ch'akiypaq ari upyanchik, ch'aki mikhuykunata mikhuspapas aqhatapuni upyananchik. Kuraq runakunaqa achka aqhata upyaspa machallankutaq; chayqa mana allinchi, imaraykuchus yuyayninchiyta chinkachiwasqanchikrayku.

Aqhataqa ch'akiypaqmi chirita upyana, tutapas kukatawan q'uñichisqa aqhaqa imallapaqñataq.

Piñamanta aqha ruray

Kanan:

- ~ Huk allin mayllasqa piñap qaranpas, sunquchanpas.
- ~ ½ liwra q'illu asukar.
- ~ Kanila qarachapas, anis rurupas.
- ~ Unuqa kanmanmi 10pas 12 qirupas.
- ~ Hak'u

Ruraynin:

1. Piñap qarantapas, sunquntapas, asukartapas, huk hampikunatapas huk hatun mankapi churaykuna.
2. Mankataqa allinta t'impuchina, t'impumuptinpas ninataqa rawrachinaraq huk uralatapas, hak'u qaywisqata yapaykuspa.
3. Kay piña t'impuchisqataqa q'uñichkaqtapas upyayta atillanchikmi; munaspaqa huk p'unchawpaq puquchina. Chaytaqa suysurquspa qirukunapi upyana.

Piña qaywisqa

Kanan

- ~ Huk piña
- ~ Iskay runtu
- ~ Pichqa qirucha piscopas, kañasupas
- ~ Kimsa wisllacha asukar
- ~ Pichqa witha chullunku
- ~ Suysuna
- ~ Licuadora

Ruraynin

1. Piñata t'ipqarquspa licuadorapi qaywirquna.
  2. Qaywisqatañaqa ñut'u suysunapi suysurquna.
  3. Kay suysusqataqa yapamanta licuadoraman hich'aykuna.
  4. Runtukunap yuraqninta, asukarta, piscota, chullunkutapas licuadoraman yapaykuna.
  5. Chaymantaqa yapamanta qaywirquna.
  6. Uña qispi qiruchakunapi qaranakuspa upyana, ñawpaqtaqa Pacha Mamamanraq t'inkarikuna.
- *¿Hayk'aptaq qaywisqakunatari upyana?*
  - *¿Machanayuqtari wawakuna upyananchu? ¿Imarayku?*
  - *Licuadora mana kaptinri, ¿imapitaq kay misk'ita rurana kanman?*
Pipas watata hunt'aptin kay qaywisqata rurakusunchik.

Palltaymanta

Palltay sach'ataqa, *¿imapaqmi uywanchik?*

Palltayqa yunkakunapi wiñaq sach'am. Rurunpa aychanmi mikhunapaq ancha allinpuni. Palltayqa rurunpa ch'utuchanmantapas tarpusqaqa hap'ikullanmi. Hukkunaqa lastiku wayaqachapi ch'utuchanta tarpusparaq kimsa killamanta wiñanan allpapi mallkinku. Qallariyninpiqa quramantapas, ruphaymantapas, kukimantapas, saphin ismunanmantapas, huk waqllichiikunamantapas qhawapayanapuni.

Tarpunapaq allpataqa khituchiwan allinta murk'ina. Allpataqa 2 yukullatapas sapanka chirunman t'uquna, ukhunmanqa aswan kuraqta. Muhupaqqa 20 watayuq sach'amanta aswan allinninta akllaspa, aswan hatun rurunkunata akllananchik; chay rurup ch'utuchanta wiñananpaq allpapipas, wayaqachapipas paray qallariyta tarpuna.

Quramantaqa amachanapuni, kaqtaq waqllichiikurukunamantapas. Kanmi huk thutaman rikch'akuq uru (sigatoka), chaymi kurkunman yaykuspa sach'ataqa ch'akirquchin. Ancha k'allmasapa kaptinpas kuchupana. Yaqa 13, 15 watanmanqa rurunña. Ruruntaqa ch'ulluwan pallana. Chaytaqa mikhunapaqpas, qhatunapaqpas puquchina. Huk palltay sach'aqa 30 kuraq watam kawsan, chaymantaqa machuyapun.

Palltayqa México Mama Llaqtamantas hamuwanchik.

Palltaykunaqa niraq niraqmi kallantaq. La Convención suyuchapiqa kaykunam uywakun: Chilina palltay, qasi palltay, Chancha Mayu palltay, Madera palltay, Fuerte sutiyuq palltaypas. Tiqsi muyuntinpiqa kay kimsa ñawray palltakuna riqsikun: México palltay, Guatemala palltay, antillana palltay. Kaykunaqa chaqrunakuspa huk niraq palltaykunata paqarichillankutaq.

- *¿Ima sutiyuq palltaykunatataq gamri riqsinki? Qillqarquy.*
- *¿Imakunapitaq palltaytari mikhunkichik?*
- *Palltay sach'aykitari, ¿ima unquykunataq hap'in? Chaytari, ¿imawantaq hampinkichik?*

Sunqunchasqa palltay wayk'uy

Kanan:

- ~ 3 allin puqusqa palltaykuna
- ~ ½ qhutun wiñasqaña chiwchip aychan.
- ~ 1 wislla sanawri ñut'u kuchusqa
- ~ 1 wislla vainitas ñut'u kuchusqa
- ~ ¼ wislla runtu asiytiyuq, kachiyuq, ch'ullqi pimintayuq qaywisqa.
- ~ ½ pimintus
- ~ ½ kilu hak'u papa
- ~ Kachi
- ~ Kutasqa ch'ullqi piminta
- ~ Kuminus kutasqa
- ~ Lichuhas raphi

Wayk'uynin:

1. Huk mankapi ½ kilu hak'u papata wayk'una.
2. Wayk'usqatañaqa t'ipqarquspa thamuscharquna.
3. Wak mankapi sanawritapas, vainitastapas wayk'una. Wak mankapitaq chiwchi aychata pimintunniyuqta wayk'unallataq.
4. Wayk'usqa chiwchi aychataqa q'aytutahina chhachuyarquchispa huk puruñaman churana, patanmantaq yapana papa ñatusqata, sanawri ñut'usqata, vainitasta, kachita, pimintata, kuminusta, chaypitaq llapanta allinta chaqrana.
5. Kay chaqrusqamantaqa kuskan palltaman yaykuq rump'uchakunata rurarusun.
6. Mayllasqa palltakunata kuskanman kuchuspa, qaranta hurquspa ch'utunta hurquspa chayman ñawpaq rump'uchasqanchikta churaspa qaranakusunchik.
7. P'ukumanqa lichuhas raphita mast'aykuspa kuskan palltayta churasunchik, patachanmantaq papa ñatusqamanta rump'u rurasqanchikta, misk'inchasuntaq runtu qaywisqanchikwan.
8. Apukunamanpas, wañuqkunamanpas phukurispa qaranakuspa llapanta utqaylla mikhuna, mana chayqa pallta mikhunapaq mana allinchi kapun.

- Tayta mamaykiri, ¿imakunapitaq palltaypa rurunta mikhuchisunki?

¿Imapaqtaq palltaypa rurunri hampi?

¿Imamantataq q'icha unquyri hap'ikun?

Q'icha unquyniyuq kaspari, ¿imawantaq hampikunkichik?

Yawarniyuq q'icha unquyri, ¿ima sutiyuqtaq?

Q'icha unquyniyuq kaptiykiri, ¿imawantaq, mayhinatataq hampisunkiku?

49

Runakunataqa, machutapas payatapas, wawakunatapas q'icha unquyqa hap'illanpuni. Wakintaqa chirimanta q'icha unquy hap'in, wakin runatataq ruphaymanta q'icha unquyqa hap'in.

Huk qharim wasichakuypi yanapakusqa. Wasi qatayta tukuspataq tutantin pisi p'achallayuq machasqa, qhipantin p'unchawñataq ruphaypi mana mast'anayuq, mana qatanayuq pampapi puñusqa; chaymantas chay runaqa q'ichayta qallarisqa, mana hampikuspataq yawar t'impusqatahina q'ichasqa. Chay runataqa disentería sutiyuq kursus unquysi hap'isqa; qhipamanqa manas ima hampipas thanichinpunichu, chaysi chay runataqa kayhinata hampisqaku:

Kanan:

- ~ Palltaypa ch'aki rurunkuna
- ~ Sansa
- ~ Unu t'impu

Ruraynin:

1. Palltaypa kuskan rurunkunata sansakanankama ruphachina, chaytataq kaphiytahina kutarquna.
2. Chay kutasqatapas, palltaypa kuskan ruru mana ruphachisqatapas unu t'impusqaman yapaykuspa tumpanta t'impurichina.
3. Asukarniyuqtapas, manapas chay unuta ch'umarquspa yawar q'ichaq runaman q'uñichkaqta upyachina.

Kay hampi unutaqa sapa p'unchawpi kimsa kutillatapas q'uñita upyanapuni; chayllawanmi kursus unquyqa pisi pisimantam thanipun.

PALLTAY RURU ÑATUSQA (q'api) ruray

Kanan

- ~ Palltaykuna
- ~ Siwulla
- ~ Kachi
- ~ Uchu
- ~ Rumupas, unkuchapas
- ~ Manka
- ~ Unu
- ~ Q'uncha yamt'antin

Ruraynin

1. Palltayta qaranta ch'utispa huk puruñaman churana.
2. Palltaypa rurunta kuchillup ñawch'inman churarquspa palltayta ñut'u kanankama takana.
3. Siwullata, uchuta ñut'u kuchusqata churana, kachitapas yapaykuna.
4. Llapanta huk wisllachawan qaywispa tupachina.
5. Huk mankapitaq rumutapas, unkuchatapas wayk'una.
6. P'ukukunapi rumu wayk'uyuqtapas, unkucha wayk'uyuqtapas qaranakuspa mikhuna.
7. Q'uñichkaq kaphiychayuqqa ¡imallapaqñataq!

Yuyarisunchik

Rumupas, palltaypas allin hap'ikuq mikhuymi. Kay mikhuynakunataqa amapuni huk p'unchawpas saqirparinanchikchu. Tayta mamanchikña saqirpariptinpas ñuqanchikqa yapamanta tarpunanchiktaq, ruruchinanchiktaq, mikhunanchiktaq chaymi qhari qhariraq purisunchik; kaqtaq ECE yachay tupuykunapipas hukkunata atipasunchik.

Latanusmanta chiqap willakuy

Latanusqa huk yunka sach'am. Latanustaqa misk'i rurunraykum mallkinku. Ruruntaqa misk'ipipas, kachiyuqtapas mikhullanchikmi. Allin puqusqatañaqa misk'illayuqtapuni, chayraq puquchkaqtataq kachiyuqta. Huk rurukunataqa hankullata mikhunchik, hukkunatañaataq wayk'usqata; wakinmantaqa hak'upas rurakunmi. Musuq mallki paqarichinapaqqa kikinpa wachasqan uñakunatam uywana; kikin sach'apipas, wak allpamanña apaspapas. Chay uñachankunaqa huk watamanta, iskay watamanta ña rurunña. Latanusqa q'uñi allpallapim miran.

51

La Convencionpa yunkanpipas, Yanatilip yunkanpipas kay niraq latanuskunam wiñan:

Niraq niraq latanus	Mikhukun				
	hankullata	Wayk'usqata	Hillipi	Thiqtisqata	Ch'aqipi
Seda	Ari				Ari
Enano	Ari	ari	Ari		
Isla	Ari	ari		Ari	
Wayk'u		Ari			
Palillu		Ari		Ari	
Artavillaku				Ari	
Kulli	Ari				
Perita	Ari				
Chinu					
Guillén			Ari		
Hukkunapas					

Latanuspa mikhuna ruruntaqa watantinmi huqariyta atinchik.

Ruphay unquyniyuq runaqa raphinpa ñawichankunata hillipi tutallanmanta upyayta atin.

Yawarniyki utqaylla phawaptinpas, misk'i yawarniyuq kaspapas latanus rurutaqa mana mikhunaykichu.

Wakcha yawarniyuq, q'illu uyayuq warmakunaqa puquta mikhunanku.

Huk latanus sach'aqa 20 watata kawsan.

Latanuspa wiqinqa p'achamanta mana llusqinchi; llusqinanpaqqa limunpa hillinwan t'aqsana.

Wayk'u latanuspa t'ikanta thiqtinku, chayqa aycha kikillan chayan. Mikhunapaqqa misk'illaña.

Latanusri, ¿imakunapaqtaq allin?

Latanustaqa ancha yachaysapa runakuna tiqsi muyuntinpiyas kay sutiwanmi riqsinku: “Musa paradisiaca” nispa. Chay sutiwanmi qillqasqakunapiyas tarikun.

52

Huk llaqtakunapiyas, huk runakunapas kay sutikunawanmi riqsinchik: Plátano, plátanos. Banana, bananas, banano, bananos, cambur, guineo, platanera, platanero, qhichwapiqa puqu nisqaku, huk sutikunawanpas riqsikunmi.

Latanus rurutari, ¿mayhinatataq mikhuna?

Hankutapas wayk'usqatapas runaqa mikhullanmi. Allin puqusqataqa hankullata mikhun; manaraq allin puqusqataqa wayk'uspapas, thiqtispapas, uchupipas, ch'aqispapas, papa q'allasqatahinapas mikhullanmi; hukunaqa qaywisqatapas, misk'ipipas mikhukullanmi. Puqusqa latanus rurutaqa wawakunapas, machukunapas mikhunanpunis.

Latanusqa kaykunapaqmi allin kasqa:

1. Latanus rurumantaqa hak'upas rurakusqam. Chay hak'uqa trigo hak'uman rikch'akuqsi, chayraykutaqsi chay hak'umantaqa t'antatapas rurallasqakutaq, chay t'antaqa chanin mikhunas.
2. Latanus rurutaqa allin puqusqatapas, chayraq puquchkaqtapas mikhullanchikmi. Aswan allinqa puqusqa ruru mikhuysi, chaykaqqa misk'itaq, wiksanchikpipas mana ancha takyanchu. Misk'itaqa ukhunchik mikhunanpuni.

3. Latanusqa manam pitapas unquchinmanchu, ichaqa mikhuspaqa allintapunis khamunapas, thuqaywanpas allintas chaqrana. Uña wawachakunaqa 6 killanmantapas latanustaqa mikhunanpunis.

4. Latanus rurupas, naranha rurupas wawakunap wixsanpaqqa ancha allinpunis kanman. Wawakunap unqusqa wixsantaqa latanuspunis allinchan, chayraykutaq wawakunaqa allin puqusqa latanusta mikhunankupuni.

5. Wixsamanta unquq wawakunamanqa latanus rurutas t'impusqa unupi sankhuyachina, chaytataq limunpa iskay kimsa sut'uychantawan upyachina.

6. Ñuñuq wawap mamanpas latanus ruruta mikhunan; chayhina kaptinmi mamanpa lichinpas yapakunqa; ichaqa achka latanustam mikhunan.

7. Q'uñichkaq latanus qaraqqa k'irisqa aychakunap nanaynintam thanichin, kaqtaq kirisqakunatapas musuqmanta hampinapaq pichan.

Misk'i rurukuna wakichisqa

Hankulla mikhunapaqri, ¿mayqan misk'i rurukunataq tupanpuni?
Wak misk'itapas, ñuñutapas, ¿imaraykutaq yapanku?

54

Kanan:

- ~ Latanus
- ~ Manku
- ~ Papaya
- ~ Naranha
- ~ Piña
- ~ Ñuñu
- ~ Wanquyru misk'i

Ruraynin:

1. Llapan misk'i rurukunata allinta mayllana.
2. Qaranta yuyayllawan hurquna, t'ipqaspapas kuchilluwanpas.
3. Kay rurukunap muhuchankunatapas, ch'utuchankunatapas ñawpaqtaqa akllarparina.
4. Naranhataqa atikusqanmanhina withana, latanustapas, mankutapas, papayatapas kuchurparina. Chaytataq huk ukhu puruñaman tantana. Piñataqa ñut'u niraqta kuchurparina.
5. Llapanta chaqruspa munaspaqa wanquyru misk'ichata yapana.
6. P'ukukunapi qaranakuspataq patanmanta ñuñuwan hich'akiparina, munaspaqa kanila kutachawanpas.
7. Pacha Mamamanpas, apukunamanpas, wañuqkunamanpas phukurispa mikhuna.

Ñuñu: lichi: ñukñu

Latanus ch'aqi wayk'uy

Kanan

- ~ Q'umir wayk'u latanus
- ~ Wallpa aycha
- ~ Siwulla
- ~ Ahus
- ~ Rumu, papa
- ~ Kachi
- ~ Asnapa

Ruraynin

1. Mankata ahusniyuqta, siwullayuqta, kachiyuqta, unuyuqta q'unchaman churpuna.
2. T'impurquptintaq wallpa aychata churana.
3. Latanusta t'ipqaspa allinta maqchispa, maranpi chharqallata saqtarquna.
4. Saqtasqataqa puruñapi ununtinta churana.
5. Wallpa aycha allinta t'impurquptintaq, rumutawan papatawan tinku niray kuchusqata churana.
6. T'impurqamuptinqa latanus saqtasqata ch'irwaspa mankaman churana.
7. Wisllawantaq mankata chayanankama qaywina.
8. Manka iturqunallapaqña asnapa ñut'usqata churaykuna.
9. P'ukukunapi qaranakuspa, apukunaman phukurispa mikhuna.

Mankumanta

Manku sach'atari, ¿mayhinatataq wiñachina?

Manku mallkiqa hatun karay mallkim, rakhu k'ullusapa, sasa siqana, ch'umpi niraq llimp'iyuq, ch'aprasapa, waskha q'umir raphiyuq.

56

Chay mallkiqa wisch'usqa ch'utuchanmanta utqayllatam wiñarqun; chay wiñasqantam t'uqukunata ruraspa kawsanan allpaman mallkina. Chay mallkiqa wiñantaqmi allinta para chayaptin. Pichqa, suqta watamanta qhapaq sitwa killapi t'ikayta qallarín, chay qhipamantaq sumaq iskay, kimsa rurukunata puquchin; chay qhipamanña sapa watahina ruruyninta yapan.

Chay sumaq ñawpa musuq ruruynintaqa mallkiyuqmi mikhurqapun; qhipa wata ruruynintañam qhatuna wasimanqa runakunap rantikunankupaq apanku.

Chay mallkiqa rikusqaykimanhina ch'aprakunata kuchuptiykiqa wiñantaqmi pusaq chunka, isqun chunka, pachak watankama allinta ruruspa.

Chaymantapas manku mallkikunataqa watapi iskay kutita llamk'ana. Huktaqa qhapaq sitwa killapi allinta t'ikamunanpaq, chaymantataq pallanapaqña qhapaq raymi killapi.

Manku mallkip rurun pallanapaqqa huk allin inti p'unchawta suyana, paray p'unchawqa manam allinchi. Chaypaqqa turuq sach'ataman qhawayta atinchik. Paray p'unchawpi pallayta munaptiykiqa, sach'aman

siqanapaqmi lluchk'a, sasa hap'ipakuna sach'amanta mana urmaykamunaykipaq.

Manku sach'amanta urmaykamuspa wakin runaqa wañunmi. Chay llaki mana qatiwananchikpaqmi huk ruphay p'unhawpi manku rurutaqa "ch'ullu" sutiyuq pallanawan huqarina. Manku ruru pallanapaqqa q'ipinata wasaykiman watakuspataq, kikin sach'amanpas waskhawan watakuspataqmi siqanayki; pallaspañataq pisi pisimanta q'ipinawan, waskhawan ima warkumuna. Chaytataqmi wak runa pampapi chaskispa huk hawaman huñun. Pallayta tukuspataqmi manku rurutaqa huk isankaman yupana; hatunkunataqa sapaqta huk isankaman, ñut'uchankunataq sapaqman; chaymanhinam rantikuqkunapas qullqita qupusunkiku, "primera" nispapas, "segunda" nispapas hatun, huch'uy kasqanmanhina.

- *¿Imata qhawaspataq ruphanantapas, paranantapas yachanchik?*

Mankumantawan naranhamantawan qaywisqa

Kanan:

- ~ 2 manku
- ~ 2 tasa yugurt
- ~ ½ tasa naranha hilli
- ~ Munaspaqa wanquyru
misk'ichatapas yapayta atinchik

Ruraynin:

1. Manku rurutaqa allinchata mayllana.
2. Mankup qaranta t'ipqana, ch'utuchantapas hurquna.
3. Mankup aychanta naranhap hillintawan yugurttawan qaywirquna.
4. Qaywirquspaqa mayllasqa qiruchakunapi rakinakuspa upyana; ñawpaqtaqa apukunamanpas, Pacha Mamamanpas phukurikuna.

Yuyarisunchik:

Kay qaywisqa hilliqqa ancha allin hampim ukhunchikpaq. Kay qaywisqaqa "c" qillqayuq kawsachikuqtam apamun; chay kawsachikuqqa kansir unquytapas, huk manchachikuqkunatapas kutichinmanmi.

Mankuqa ukhunchikpi wirakunatam pisiyachin, yawarninchiktam yuyayllawan purichin, kaqtaq ñawinchikpa rikuyninta sut'iyachin; ichaqa manataqmi ancha achkataqa mikhunachu.

Kay hilliqqa tukuy imatapas paskarinmi, chayraykutaqmi sasawan akakuq runakunapaqqa ancha allinpunim. Aka k'ichki unquywan kaspapaq kay hillitam upyanapuni.

Kay rurukunaqa samana ukhunchiktam pichan, chayraykutaqmi surq'anmanta mana allin kaspapas, uhuyuq kaspapas kay hillita rurakuspa upyana.

Mankumanta misk'i t'impu wayk'usqa

Mankutari, ¿mayhinatataq mikhuna?

Mankumantari, ¿ima mikhuykunataq wayk'ukun?

Wasiykipi mamaykiri, ¿imatataq mankumanta wayk'un, icha hankullatachu mikhuchisunki?

Kanan

- ~ Manku rurukuna (q'umir niraqllaraq) sasunllapi
- ~ Asukar
- ~ Kanila

Ruraynin

1. Mankata unuyuqta, kanilayuqta, asukarniyuqta q'unchaman churpuna.
  2. Mankukunata kuchilluwan t'ipqaspa, chikanta q'allarispa mankaman churana.
  3. Chayanankama wisllawan qaywirina.
  4. Mankata ituspataq chiriyachina.
  5. Tasapipas, p'ukupipas qaranakuspa mikhuna.
- ¿Imaraykutaq kanilatari churanchik?
  - Mankatari, ¿imapaqtaq qaywinapuni?
  - Mankup qarantari, ¿imaraykutaq hurqunapuni?
  - Qusqu suyunchikpi, ¿maykunapitaq mankuri urin?

Mankumanta qaywisqa ruray

Kanan

- ~ 6 manku ruru
- ~ Asukar 3 wisllacha
- ~ T'impusqa 3 qirucha chiri unu.
- ~ Licuadora

Ruraynin

1. Llapan manku ruruta allinta mayllana.
2. Mayllasqa manku ruruta t'ipqana.
3. Manku rurup aychanta q'allaspa licuadoraman kachaykuna.
4. Licuadoramanqa unutas, asukartapas yapaykuspa muyurquchina.
5. Kay qaywisqataqa ch'akiyninchikpaq munasqanchikman upyasunchik.

Yuyarisunchik

Licuadora mana kaptinqa kuchusqa manku ruruta ch'irwarquna, chaytataq unutawan, asukartawan qaywirispa upyana.

Mankumanta sankhu misk'i wayk'uy

Kanan

- ~ 10 manku ruru
- ~ Asukar
- ~ Kanilla qaracha
- ~ Mankakuna
- ~ Kuchuna
- ~ Q'uncha yamt'antin
- ~ T'anta sapanka runapaq.

Wayk'uynin

1. Lapan manku ruruta allinta mayllana
2. Mayllasqa mankuta t'ipqana.
3. Manaña qarayuy mankup aychanta kuchilluwan kuchuna.
4. Kuchusqata mankaman churaspa qaywispakama t'impuchina.
5. Maki qaywispapuni allin thaka apicha kanankama t'impuchina.
6. Q'illu ch'umpicha kaptinmi q'unchamanta itupuna.
7. Kay apicha chiriyaqtinta q'antachayuyta mikhuna.

Masasampamanta

62

Masasampaqa huk yunka sach'am. Kay sach'aqa q'umirllapunim tarikun. Wiñayninmanqa kanmanmi 10 thatkiy. Rurunpas q'umir qarayuqmi, kichkayuqpas kanmanhinam rikch'akun, ichaqa manataqmi allakunchu. Rurunpa ukhunqa yuraq aychayuqmi, chaytam mikhuna yana niraq muhuchankunata hurquspa. Mikhuna aychanqa misk'iyuqpas, kachiyuqpas kanmanhinam.

Masasampa sach'aqa Killa Pampapipas, San Pablopipas allintam rurun. Q'uñi allpakunapi wiñaq sach'am kasqa. Musuq sach'a paqarinanpaqqa sapallanmantam wiñan. Muhun allin allpaman wisñisqallamantam musuq yurachakuna paqarimun; qhawapayasqaqa sach'achakun, chaymantataq kimsa watanmanta ña rurunña, chaypas parawanpuni. Masasampa ruruqa chirimuyamanmi rikch'akun, ichaqa aswan hatun rurun.

Masasampap rurunqa hanku mikhunalla. Munaqqa huk mikhunakunatapas tupachinkum. Raphichankunapas t'impusqa unupi samachisqaqa kansir unquy hampinapaq allinsi kanman; kaqtaqsi ruruntapas sapa p'unchaw mikhuna.

Masasampa sach'ataqa huk mama llaqtakunapi guanábana nispan sutiyanku. Kay sach'aqa tarikunpunim México Mama Llaqtapi, kaqtaq Caribe llaqtakunapipas, Centro y Sudamérica sutiyuq llaqtakunapipas. Wak q'uñi allpakunamanpas apankum, chaymi Chinapipas, Australiapipas, Polinesiapipas kunanqa wiñansi.

Kay sach'ataqa llaqtamantahinam huk sutikunawan riqsinku. Chaymi:
Catuche nisqa Caribepipas, Mexicopipas.

Guanaba nisqakun Guatemala Mama Llaqtapi.

Guanábana sutiyuqmi kasqa Cubapipas, Venezuelapipas, Puerto Ricopipas, Dominicapipas.

Piña nisqakutaqmi Cabo Verde llaqtapi.

Kay Perú Mama Llaqtapiqa Masasamba ninchik.

Guayabano, Guyabano, Yabana nispam huk llaqtakunapiqa sutiyasqaku; hukunaqa Zapote agrío nisqaku.

Ancha yachaysapa runakunaqa *Annona muricata* nispam qillqasqakunapiqa sutiyanku.

Masasampamanta pastil wayk'uy

Kanan:

- ~ 1 kilu masasampa
- ~ 4 tasa hak'u
- ~ 3 uña wisllacha ruyal
- ~ 1 tasa de asukar
- ~ ¼ kilu mantikilla
- ~ 6 runtú

Masasampamanta sankhunpaqqa:

- ~ 2 tasa masasampa aycha
- ~ ½ tasa asukar
- ~ 3 wisllacha mantikilla
- ~ 2 runtup q'illun

Ruraynin:

1. Ñawpaqtaqa masasampap qarantaraq hurquna, kaqtaq muhuchankunatapap akllarquna, chaymantataq licuadorapi qaywirquna.
2. Huk ukhu puruñapi mantikillata allin allinta qaywina, asukarta yapaykuspapas qaywichkanalla.
3. Qaywichkaspapa sapa iskay minutumanta huk runtuta churaykuna; qaywiytaqa manataqmi saqinachu.
4. Chay qhipamanqa hak'utawan ruyaltawan chaqruspa allinta suysuna, chaytataq mantikilla qaywisqawan huñuna.
5. Chay patamanqa masasampa ñawpaq qaywisqata yapaykuspa llapanta kallpawan chaqrana.
6. Huk turta rurana tikata mantikillawan ukhunta hawirquspa hak'uwan phiskuspa q'uñi hurnuman churaykuna.
7. Yaqa huk uramantaqa chayasqaña kanan kay pastilqa.
8. Sankhuchan ruranapaqqa huk puruñaman churasunchik puchuq masasampata, kaqtaq asukartapas. Chaytaqa allinta qaywispa chaqrusunchik.
9. Wak puruñapi mantikillatapap runtup q'illuntapas qaywillasuntaq, chaytataq sankhu rurasqanchikwan amaraq chiriyaqchikpin huñusunchik.
10. Qaywirisparaq yapamanta q'uñichillasuntaq.

Kay qhipa rurasqanchikwan pastiltaqa munasqanchikman llusispa tukupasunchik.

Masasampamanta qaywisqa

Kanan

- ~ Masasampakuna
- ~ Asukar
- ~ Manka
- ~ T'impusqa chiriyasqa unu
- ~ Mak'aspas, waltipas
- ~ Qispi qirukuna

Ruraynin

1. Masasampap rurunta ch'ulla ch'ullamanta hurquna, aychallanta munayta huñuna.
2. Mankapi unuta t'impuchina, chaymantataq chiriyachina.
3. Licuadoraman masasampap aychallanta unu t'impusqa chiriyasqatawan huñuspa maywirquna.
4. Asukartaqa munasqanchikmanhina churaykuna.
5. Huk mak'aschapipas, huk waltipipas chiri unu t'impusqatawan licuadorapi maywisqatawan allinta chaqruna.
6. Chay masasampa unutaqa qispi qirukunapi rakinakuspa upyana.

Paqaymanta

Paqay sach'atari, ¿mayhinatataq uywana?
Paqayri, ¿imapaqtaq allin?

66

Paqay mallkiqa kay yunka q'uñi allpakunapi wiñaq mallkipunim kasqa. Wiñasqataqmi 8 thatkiymanta 15 thatkiykama. Chay mallkiqa wak mallkichakunap sunqunkunapim kkillanmanta wiñan, manam pipas tarpunchu. Runaqa paqay ruruta mikhuyta munaspa chakrankupi wiñachinku; aswanqa kaphiy sach'achakuna llanthunanpaqmi munanku. Paqay sach'ata munaspaqa colombianotapas, sapatu paqaytapas, waskha paqaytapas, k'usillu paqaytapas akllakuspa chakra ayaqkunapi uywanku. Uywaspañaqa kuchupankupas, qurantapas hurqunku, ruruntapas hallpaykunapi mikhunankupa qhawarikunku.

Khituchichawan t'uqkunata ruraspa paqay muhutaqa tarpunku (nukanku), chaymi kkillan ayaqin patakunapi wiñakun.

Chay muhuqa ch'ichimun, chaymantataq pichqa, suqta wata wiñaspa ña rorumunña, chaytataq chakra hallpaypi mikhuyku. Paqay mallkiqa wakin hatunkunata, wakinñataqmi taksachakunallata rurun. Paqaypa ch'aprankunaqa ch'umpi niraq, q'umir raphichayuq, yuraq t'ikayuq.

Paqayta achkanpi uywayta munaspaqa wampalpipas churallasunmanmi; chaytataqmi paray qallariyta mallkina. Paqay sach'aqa 5 watamanta rurunña. Allin qhawarisqaqa 15 watankamam rurunpas, kawsanpas.

Paqaymantaqa ruruchanta kichaspam ch'utuchan muyuriq millwallantam mikhuyku; ch'utuchantaqa wisch'upuyku.

Paqaypa ch'utuchanqa hampim. Sinchi machaq runakunatam paqaypa ch'utuchanta ch'akichispa kutana, chaytataqmi machaqmanqa upyasqan tragoman churanku. Chayta upyaspam runaqa aqtuntaq, q'ichantaq; qhipamanqa wananmi machaymanta.

- *¿Mayhinatataq qamri paqay ruruta mikhunki?*
- *¿Imapaqtaq paqayri allin?*
- *Paqay machu sach'ata wit'uspari, ¿imatataq k'allmanwan rurankichik?*

Paqay misk'i ruru uywaymanta

¿Imaraykutaq paqay chakrari mana kanchu?

Paqaytari, ¿imapitaq apaykachanchik?

68

Paqay sach'ataqa runa mana ancha uywanchu; ruruntapas mana ancha rantinkuchu; chayraykutaq chakrata llamk'aspa hallpaykunallapi ñuqallayku mikhuyku. Paqay chakraqa manam kanchu; ruruntaqa manam ancha rantinkuchu.

Paqaytaqa hukuna "guaba" nispam sutiyanke. Ispañulkunapas manaraq chayamuchkaptinsi kay yuraqa riqsisqaña kaq kasqa. Yaqachus paykuna kay mikhuytaqa qunqachichkawanchik. Yachaysapa runakunaqa Inga feuillei DC sutiyaqtam riqsintu. Kay sach'ata Amazonia yunkakunapi, América central llaqtakunapipas, Indias occidentalespipas wiñasqapuni. Amazonia yunka allpapim payllamantaqa wiñasqa.

Paqay rurutaqa watapi 3 kuti ima pallayta atinchik, aswanqa qhapaq sitwa killamanta kantaray killakama.

Paqaypa muhuchankunapas, raphichankunapas hampim. Q'icha unquypaqpas, uquti unquypaqpas allinmi. Aycha

qaranchikpa kansir unquynintapas tumpallataqa thanichinmi, kaqtaq k'irikuna wichq'akunantapas yanapanmi. Mikhusqanchiktapas kuskachanmi.

Millwamanta chuku ruraqkunapas rurunpa llawsanwanmi tullpuyta yanapakunku. Chay llawsanqa llimp'ikunatas allinta k'askachin.

Paqaymanta astawan ñawinchayta munaspaqa kay uyaman yaykuy:

<http://www.monografias.com/trabajos52/demanda-pacae/demanda-pacae.shtml#resum>

Mikhuykunamantawan runakunamantawan

Uyarimuq: Nonato Rufino Chuquimamani Valer
Punupi 1980 watapi

Kay llaqtakunapiqa may wata sinchita paran, may watataq sinchita ch'akirin. Runaqa sapa p'unchawpas chakra llamk'ayllapim tarikun. Mikhuykuna tarpunanpaq allpakunata allinchan, chaymantaqa muhukunata tarpun, qhipamanqa tarpusqantaña makichachkan; chaymantaqa ruruchisqan pallypiña tarikullantaq, qhipamanqa rurukunata taqinpas, qhatunpas. Chay llamk'aykunaqa killan killan muyurimun. Chakrapiqa imapas rurana kanpuni.

Chaysi runaqa sapa p'unchawpas chakrallapi llamk'achkan; llamk'aspaqa sayk'upunsi kanpas; chaysi anchata yuyaychakuspa Taytachaman kayhinata willakusqa:

- ¡Apu Taytacháy, willarikusqayki! Ñuqaqa wakcham kani; sapa p'unchawpas mikhunallaykupaqmi llamk'ani, p'achamantapas pisinim, ¿**manachu huk yurallapi saphinpi papata, chawpi qhatanpi sara chuqlluta, parwanpitaq kinuwata urichipuwankikuman?** Chayhina kaptinqa llamk'aymanta samariykuman, mikhunapas llapantiykupaq aypanman - nispa runaqa mañakusqa.

Apu Taytachaqa chayta uyarispa Yurakunata chay kimsantin mikhuna ruruchinankupaq kamachisqa. Papakunapas, Sarakunapas, Kinuwakunapas paykunapura huñunakuspa huk hatun rimanakuyta rurasqaku, chay qhipamantaq:

70

- ¡Apu Taytacha! Ñuqaykuqa papatapas, sara chuqllutapas, kinuwatapas huk yurallapi wachasaqku, ichaqa runa warmikunapas kimsa kimsamanta, tawa tawamanta mirallachunkutaq. Chay qillakunaqa mikhunallankupaqpas mana llamk'ayta munankuchu - nispa kimsantinkumanta kutichikusqaku.

Apu Taytachaqa runakunatas yapamanta waqyallantaq, chaypitaqsi Papa Mamap, Sara Mamap, Kinuwa Mamap mañakusqanta willan; chaysi runaqa:

- Llamk'allasaqku maykamapas, kimsa tawamanta miraptiykuqa aswanch ari mikhuypas mana aypawankumanchu – nispas runakunaqa qhipapunku. Chay p'unchawmantas llamk'aqkunaqa mikhunkupuni, mana llamk'aqkunataqsi yarqaypi kawsanku.

Chayraykutaqsi llamk'aqta rikuspaqa llamk'apakunapuni, mikhuqta rikuspataq mikhupakuna.

Rukmamanta kimsa lichiyuq turta

Kanan:

- ~ 2 tasa hak'u
- ~ 1 tasa asukar
- ~ 6 runtu
- ~ 1 uña wisllacha ruyal
- ~ Kachi
- ~ ½ tasa unu
- ~ ½ uña wisllacha vainilla

Patanmanta llusinapaq:

- ~ 2 taksa rukmakuna
- ~ 1 lata sankhuyachisqa lichi (condensada)
- ~ 1 lata wapsichisqa lichi (evaporada)
- ~ 1 lata lichip llukllu wiran (crema de leche)
- ~ Kutasqa kanila

Ruraynin:

1. Huk puruñaman runtukunata ch'usaqyachispa asukartawan 10 minutullatapas allinta qaywina; munaspaqa qaywiq makinapipas rurayta atinkim.
2. Hak'utapas, ruyaltapas, kachitapas chaqruspa suysuna; chaytataq runtu qaywisqaman pisi pisimanta yapaykuna.
3. Chay puruñamanqa unutas, vainillatapas, puchuq hak'utapas yapaykuspa aswan allinta huk wisllawan qaywina.
4. Kay llapan chaqrusqataqa huk turta rurana tikaman hich'aykuna; ñawpaqtaqa tikata mantikillawan ukhunta llusina, chaymantataq hak'uwan phiskuna.
5. Chaymantataq chay tikata q'uñi hurnuman 30 minutullatapas paruyanankama churaykuna. Hurnuqa 175° ruphaq kanan.
6. Wapsichisqa lichitapas, sankhuyachisqa lichitapas, chay lichip llukllu wirantapas huk licuadorapi qaywirquna.

Llusinapaqtaq:

1. Rukmakunata allinta mayllaspa, t'ipqanataq, ch'utuntataq hurquna. Chaymantataq licuadorapi wapsichisqa lichitawan qaywirquna.
2. Sankhuyasqa lichita, lichip llukllu wirantawan qaywirqunallataq.
3. Turtataqa hurnumanta hurquspa tukuy chikapi allarparina, chay patamantaq qaywisqa lichikunatapas, rukmatapas hich'arparina. Turtaqa qaywisqakunata ch'unqanqa.
4. Chiriyaptintaq kanila kutasqawanpas t'akakipaspa rakinakuna.

RUKMA: Kuniraya Wiraquchamantawan Kawillakamantawan iñiy

72

Rukmaqa rurunpa ch'utuchanmantam hap'ikun. Rukmaqa huk sach'am. Rurunqa mikhukun, k'aspintaq wasi ruranapaq allin. Rurunpa aychantaqa pallasalla mikhuyta atinchik, qasachispapas.

Ch'akichisqamantaqa q'illu hak'upas rurakunmi.

Ch'utunwanqa manam ch'aqinakunachu, ukhuykipi muqu wiñasunkiman.

Rukmaqa kay llaqtakunapi may unaymantaña wiñallaqpunim kasqa.

Chaytam kay ñawpa willakuypiraq tarisunchik:

Kay Kuniraya Wiraquchaqa may ancha ñawpaqraq huk ancha wakcha runaman tukuspallas; yaqullanpas, kusmanpas llik'i llik'illa puriykachaq kasqa. Runakunapas, wakin mana riqsiqninkunapas “wakcha, usasapa” nispa sutiyasqaku. Kay runas riki tukuy kunan llaqtakunata kamarqan; chakrakunatapas, pata patakunatapas rimasqallanwansi allin pirqasqata tukuchirqan. Pupuna sutiyuq suquspa t'ikanwan chhuqaspallas rarqakunatapas purichirqan. Chayhinatas ari yachayninwan wakin llaqta wak'akunata allquchakuspa puriq kasqa.

Chay pachapis huk warmi wak'a Kawillaka sutiyuq kallaqtaq kasqa. Kay wak'aqa llumpay sipasraqsi, payqa manas ima qharitapas riqsinchu. Kay llumpaqa wak'aqa ancha sumaq sipassi, chayraykutaqsi llapan qhari wak'akunapas, willkakunapas paywanqa puñuytas munaqku. Payqa manas pitapas “hu” nisqachu.

Kawillakaqa mana pi qharitapas riqsispas huk p'unchaw huk rukma sach'ap chakinpi awachkaq kasqa. Chayta rikuspas Kunirayaqa ancha yachayniyuq kaspas huk pismun tukuspa chay rukma sach'a pataman risqa; chaypitaqsi huk allin puqusqa rukma ruruman muhunta sut'uykuchispa pampaman, chay Kawillakap awasqan qayllaman urmachisqa. Kawillakaqa ancha kuisqas chay rukma rurutaqa hap'ispa misk'itaraq mikhuykusqa.

Qhipamantaqsi chichu rikhurusqa qharip mana tupaykusqallan. Chayhina kaspapas, isqun killa qhipamantas kay Kawillakaqa huk warmikunahinas qharip mana tupaykusqan kachkaspapas huk wawata wachakusqa.

“¿Pip churicha kayqa?” nispas watantin chay wawataqa sapallan ñuñuchispa uywan. Wawaqa watanta hunt'aspaña lluqaptinsi Kawillakaqa llapan wak'akunatapas, willkakunatapas wawan riqsinankupaq huk hatun huñukuyman waqyachisqa. Wak'akunapas, willkakunapas aswan sumaq p'achantinsi kuisqaraq chay huñukuymanqa purisqaku, “ichapas ñuqata wawanpa taytanpaq akllawanqa” nispa. Chay huñukuyqa Anchi Quchapis kasqa.

Wak'akunapas, willkakunapas allin tiyaykusqaña Kawillakap wasinpi tarikuptinsi payqa: “¡Qharikuna, wiraquchakuna! ¡Riqsiychik kay wawata! ¿mayqanmi taytan kankichik?” nispas sapankatapas kantumanta tapusqa. Tapusqakunaqa manas pipas “churiymi” nisqachu.

Kuniraya Wiraquchaqa huk wakchakunahinas huk tukukuy k'uchullapiña tiyakusqa, chayraykutaqsi Kawillakaqa paymanta millakuspa mana tapusqachu.

Manataq pipas “wawaymi” niptinqa, Kawillakaqa wawanta nisqa “wawa, qam kikiyki taytaykita tarirquy” nispa; ñawpaqtaqa wak'akunatarraq nisqa “taytan kaypi tarikuptinqa wawanqa qunqurin pataman payllamanta wicharqunqa” nispa. Wawaqa huk

k'uchumantas lluqaspakama taytan maskayta qallarin, ña tukuchkaspañas Kunirayaman aypaspa pay taytan kasqanta tarin. Chaymantaqa utqaylla kusionqa qunqurin pataman wicharqusqa.

74

Wawap mamanqa ancha phiñasqas qaparin: “¡imataq ñuqari karqani kay wakcha runap wachaq” nispas wawanta hap'ispa mama quchaniqman riyta qallarisqa. Chayta uyarispataq, rikuspataqsi Kuniraya Wiraquchaqa, “kunan ichaqa munawanqa” nispa quri p'achanwan churakuspa Kawillaka qatipayta qallarisqa. Chay huk wak'akunaqa chayraqsi mancharikusqaku.

- ¡Panáy Kawillaka! Qhawarimuway, kunan ichaqa sumaq kani – nispa waqyasqa, kay pachata k'ancharparispa. Kawillakaqa manataqsi kutirimusqachu, aswanpas mama quchaman yaykuspas wawachantin rumiman kutipusqaku. Chaykuna kunankama Pacha Kamaq chimpachapi mama quchapi rikukunraq.

Llanchikpas hampim kanchik

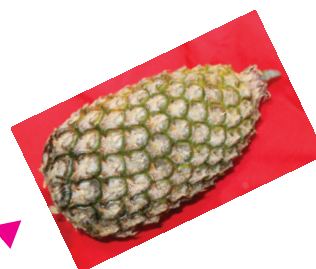
Huk p'unchawsi misk'i rurukuna tupasqaku, kaypis sapanka misk'i ruru kayhinata rimasqa:

NARANHA: Ñuqap hilliytaqa huch'uypas hatunpas munallanpuni, watantintaqmi maskawanku upyawanankupaq, ancha munasqam kani. Runamanqa kallpata quni, chirimanta ukhunta hark'ani.

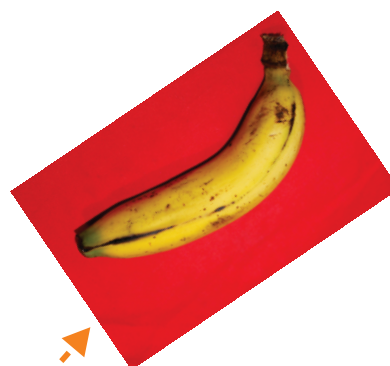
PAPAYA: Ñuqapas runataqa kukupin unquymantam hark'ani. Aychayqa munay llamp'u misk'im, chiri unu t'impuwanpas naranhap hillinwanpas tupachispaqa upyallawankum. Ruruchaytapas kutasqapiqa kukupinku mana allin kaptinqa upyallawankum, munaqqa mikhuwankupunim.

PIÑA: Ñuqa ichaqa ancha misk'ipuni kani, hilliyqa runap rurunkunamanta rumichakunata qarqumun; qarachaytapas matipi, ch'akiypaqpas upyawanku; wakin munaqniyqa mikhuwanpas.

PALLTAY: Ñuqataqa tutamantapas, ch'akillipipas q'apichata ruraspa mikhuwanku, yarqaypa qatirisqanqa chaypi kaptiyqa mikhullawankupuni. Sinchi puqusqa kaptiyqa chukchankuta t'aqsarqukunku ñuqataq munayta llamp'uyachini.

LATANUS. ¿Qamkunallachu hampi kankichik? Ñuqapas runamanqa achka kallpata quni. Wiksanta unquykunamanta hark'ani. Makinpi, chakinpi tiktintapas sansapi q'uñichisqa kachichayuq qarachaywan qhaquspallam chinkarquchini.

PAQAY: Ñuqapa munay yuraq utkuhina ukhunayuq kani, watapi huk kutillata rikhurimuni, mana ancha achkataqa mikhuwankumanchu, wiksankutapas punkirquchiyan, chaymi pisillata munawanku.

MANKU: Ñuqataqa manaraq puquchkaptiypas irqichakunaqa qhawapayawachkankuñam; k'aspiwanpas, rumiwanpas ch'aqiwachkankuñam misk'i ruru kasqayrayku, puqurquptiyqa lliwpas ch'unqallawanmi.

MASASAMPA: Kunan pachapiqa ñuqataqa anchata munakuwanku. Runataqa millay unquykunamanta amachani, hark'ani; raphichaytapas matipi upyawanku. Ichaqa puqurquspaqa sasa apaykachana kani.

RUKMA: Ñuqataqa mikhullawankum; ichaqa sumagmi kani.

LIMA: Ñuqapas misk'i rurum kani, runakunap yawarnin sinchita phawaptinga hilliyta ch'irwaspa upyawanku, qhipanmantaqa pisillamanta thanichini.

MANTARINA: Ñuqatapas runaqa ch'unqallawanmi, ichaqa yunka ayllukunapiqa pisita, hawa llaqtakunapiqa sinchitapuni ch'unqawanku.

*Llapanchikpas yunka ayllukunapi tiyanchik, llapanchiktataq runakunapas munakuwanchik, chaymi huñulla huk yuyaylla kananchik. Ñuqanchikqa runakunap yarqayninta, ch'akiyninta, unquyninkunatapas amachanchik.
¡LLAPANCIKPAS ALLIN KAQNIYUQMI KANCHIK!*

Llamk'aq masiykuna (yarawi)

¡Machitilláy, machiti!
Qamwan ñuqawanqa wawqintinmi kanchik,
qamwan ñuqawanqa masantinmi kanchik.

Qam mana kaptiykiri,
¿pillataq maytapas puriysiwanman?
¿Pillataq imamantapas hark'awanman?
Qampunim machitilláy, machiti.

¡Khituchilláy, khituchi!
Qamwan ñuqawanqa hukllam kanchik.
Qamqa paña makiymi kanki.

Qam mana kaptiykiri,
¿pillataq imatapas llamk'aysiwanman?
¿Pillataq tarpuysiwanmanpas, allaysiwanmanpas?
Qampunim khituchilláy, khituchi.

¡Q'ipirinachalláy, q'ipirina! ¡Llikllachalláy, lliklla!
Mana kaptiykiri, ¿imapim imatapas q'ipiyman?
¡Ch'ulluchalláy, ch'ullu! ¡Pallanalláy, pallana!
Mana kaptiykiri, ¿imawantaq rurukunaman taripayman?
¡Aysanalláy, aysana!, ¡Waskhallaý, waskha!
Mana kaptiykiri, ¿pillataq llamk'anaypi yanapawanqa?
¡Isankalláy, isanka! ¡Curbolláy, curbo!
Mana kaptiykiri, ¿tantaytapas, astaytapas, kuchuytapas atisaqchu?
Llamk'anaykunaqa wawqi panaykunam.

Misk'i rurumanta rimaspa musuq Simikuna

78

Qillqaynin	May maypi kayhinata rimanchik	Kastilla simipi
Ch'irway	Ch'arway	Exprimir,
Palltay	Paltay	Palta, aguacate
Willka takiy	Himno nacional	Hinmo sagrado
Qhichwa	Qhiswa, qhishwa	quechua
Achka	Askha, achkha	Bastante, mucho
Misk'i ruru	Fruta	fruta
Ayaqin	Kantun, ayaqin	Límite, borde,
T'ipqay	T'iqway, t'isway, t'iqsay	Pelar con uñas
Mayllay	Maylliy	Lavar, enjuagar
Yuku	Yuku, wiku	Jeme, (18 cm)
Llamk'ana	Llank'ana	herramienta
wawqi	Wayqi	Hermano de varón
Wisch'uy	Wikch'uy	botar
P'unchaw	P'unchay	día
Sankhu misk'i		mermelada
qaywisqa	Jugo	Licuada, jugo
hilli		extracto
sunqunchasqa		Relleno/a
rukma	Lukma	lúcuma
miyu		veneno

Kukap chanin, misk'i rurukunap chanin tupanachisqa.

(100gr) MISK'IWAN HUK MIKHUYKUNAWAN CHANIN KASQAN TUPANACHIY

Rurukun a	Calorias (Kcal)	Proteinas (gr)	Calcio (mg)	Hierro (mg)	Fósforo (mg)	Vitamin A (mg)	Vitamin E (mg)	Vitam B1 (mg)	Vitam B2 (mg)	Niacina (mg)	Vitamin C (mg)
Kuka	304,00	19,90	2097,00	9,80	363,00	8,15	44,10	0,30	1,72	6,30	10,50
Kinuwa	367,00	14,00	114,00	7,00	450,00			0,35	0,32	1,43	6,80
Trigo	336,00	8,60	36,00	4,60	224,00			0,30	0,08	2,85	4,80
Sara	325,00	8,40	6,00	1,70	267,00	0,02		0,30	0,16	3,25	0,70
Anus	359,00	6,10	8,00	1,60	130,00				0,07	2,96	
Siwara	344,00	6,90	61,00	5,10	394,00	0,01		0,33	0,21	7,40	
Kiwicha	365,00	12,90	179,00	5,30	254,00			0,20	0,57	0,95	3,20
Papa	97,00	2,10	9,00	0,50	47,00	0,02		0,09	0,09	1,67	14,00
Rumu	162,00	0,8	25,00	0,50	52,00	0,01		0,04	0,04	0,76	30,70
Kinuwa hak'u	50,00	4,70	377,00	1,50	63,00	1,70		0,06	0,95	1,20	11,10
Nawus hak'u	35,00	2,90	367,00	2,80	95,00	2,12		0,12	0,38	2,40	49,20
Munaku sqan	2 400	30–35	1200	18	1200	5000 UI	15 UI	1,5	1,8	20	45
Ispinaka	32	2,80	234,00	4,30	45	378 UI		0,07	0,20	0,69	15,2
Kaphly	2,00	0,12	2,00	0,01	3,00		0,01	0,01	0,07	0,19	
Misk'i ruru nar	49	1,00	41	0,4	14	200UI	0,18	0,1	0,03		50
Vitamina A en UI: 11000 a 14000											

Fuente:

www.mamacoca.org/docs_de_base/consumo/CONSUMO_El_abismo_que_media_entre_el_uso_de_las_drogas
Mortimer History of Coca "The Divine Plant of the Incas"

Sapanka rurupas imallapaqpas allinpunim, chayraykutaq niraq niraqta wakichispapuni mikhunanchik. Chayhinata mikhuspaqa ukhunchik mana unqunqachu.

Sapanka sayasqa wachuta qhawaripa aswan chaniyuq ruruta akllakuspa mikhunanchik.

Llaqtanchikkunapi riqsisqa rurukunatam mikhunanchik; chaykunata mikhuspam inkakunapas imaymanata kamaq kasqaku; chay rurukunataqa mana chinkachinanchikchu, aswanpas allin uywaytam yuyarinanchik.

Qhipa watakunaman mikhuykunaqa pisirparinqam, chaytaqa rikuchkanchikñam; chayrayku ñawpa mikhuyinchikkunataqa tarpunanchikpuni, kaqtaq riqsisqanchik sallqa ruruchakunatapas. Qhipamanqa uruchakunapas mikhuykunanchikpaq pisis kanqa.

